

De paarden op, de lanen in

Recreatief paardrijden in het buitengebied

colofon

©Stichting Recreatie, maart 2008

Auteurs: Maaïke Bergsma, Emile Bruls, Chantal de Jonge

Projectleiding: Emile Bruls

Kaarten: Willem Hofmans

Illustraties: Lonneke Braun, Emile Bruls, Joaquim Gonçalves, Chantal de Jonge, Kim Koreman, Hanneke Schmeink

Met subsidie van: Ministerie van LNV, directie Platteland

Contactpersonen: Annegien Helmens en Annemieke Tromp

Uitgever: Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum

Raamweg 19

2596 HL Den Haag

telefoon 070-312 49 70

fax 070-312 49 99

e-mail secretariaat@kicrecreatie.nl

website: www.stichtingrecreatie.nl

INHOUDSOPGAVE

1	Inleiding	5
1.1	Aanleiding	5
1.2	Doelstelling en aanpak	6
1.3	Leeswijzer	6
2	Profiel recreatieve paardensport	7
2.1	Ruiterrecreatie	7
2.2	Kenmerken van de ruitersporter	7
2.3	Ruimtelijke spreiding paardensporters	11
2.4	Conclusie	12
3	Stalling en onderdak	15
3.1	Maneges	15
3.2	Agrarische bedrijven met paarden	17
3.3	Particulieren	18
3.4	Conclusies	18
4	Ruiterroutes	21
4.1	Ruiterpaden en ruiterroutes	21
4.2	Ruimtelijke spreiding van paden	21
4.3	Ruimtelijke spreiding van routes	23
4.3.1	Groningen	23
4.3.2	Friesland	24
4.3.3	Drenthe	25
4.3.4	Overijssel	27
4.3.5	Gelderland	28
4.3.6	Flevoland	29
4.3.7	Noord-Brabant	29
4.3.8	Utrecht	32
4.3.9	Noord-Holland	33
4.3.10	Zuid-Holland	34
4.3.11	Limburg	35
4.3.12	Zeeland	37
4.4	Conclusie	38
5	Gebruik van recreatieve routes en voorzieningen	39
5.1	Aard en omvang gebruik recreatieve routes	39
5.2	Gebruik recreatieve voorzieningen	40
5.3	Conclusie	41
6	Aanleg en onderhoud routes: kansen en bedreigingen	43
6.1	Financiering van aanleg en onderhoud	43
6.2	Aansprakelijkheid	45
6.3	Conflicten tussen gebruikers	45
6.4	Tegengaan van versnippering	46
6.5	Promotie van routes	46
6.6	Gebruikersonderzoek	47
6.7	Bijdrage LNV	47
7	Conclusies en aanbevelingen	49
	Literatuurlijst	55

1 INLEIDING

1.1 Aanleiding

Paarden drukken een steeds grotere stempel op het Nederlandse landschap. De geschatte omvang van de populatie paarden en pony's in Nederland ligt tussen de 300.000 en 500.000 dieren (LEI, 2007). Het aantal paarden is de laatste tien jaar aanzienlijk toegenomen en de paardensector heeft zich nadrukkelijk ontwikkeld. In Nederland doen ongeveer 456.000 mensen aan paardensport (ZKA Consultants and Planners, 2006). Hiervan kan 80% worden aangemerkt als recreatieve ruiters, die gezamenlijk jaarlijks maar liefst 17 miljoen buitenritten maken (KNHS, 2007).

Tijdens het Nationaal Paardencongres op 18 mei 2006 in Utrecht kondigde de toenmalige minister Veerman (Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij, LNV) aan dat hij zou kijken hoe de paardensport ingepast kan worden in het recreatiebeleid van het Rijk (Veerman, 2006). Het Rijk houdt zich bezig met wandelen, fietsen en varen op een drietal manieren:

- Het ontwikkelen van langeafstandsroutenetwerken
- Het verbeteren van de toegankelijkheid van het buitengebied voor recreanten
- Het stimuleren van openstelling en onderhoud van natuurterreinen en landgoederen via vergoedingen waaronder Programma Beheer en de Natuurschoonwet.

In de Visie Paard en Landschap (2006: 35) van het ministerie van LNV staan de voornemens als volgt verwoord:

“LNV wil de positie van het recreatieve paardrijden op één lijn brengen met die van andere vormen van recreatie in het buitengebied (wandelen, fietsen en varen) door:

- Het huidige recreatiebeleid te herijken
- Onderzoek te laten uitvoeren naar knelpunten in landelijke ruiterroutestructuren (2006-2007)
- Onderzoek te laten uitvoeren naar de kansen en knelpunten in overige recreatieve voorzieningen voor ruiters (2006-2007)
- Bij terreinbeherende organisaties (SBB, Natuurmonumenten, De Landschappen, etc.) en particuliere terreinbeheerders (Federatie Particulier Grondbezit, Land- en Tuinbouworganisaties) aandacht te vragen voor mogelijkheden om hun terreinen beter toegankelijk te maken voor ruiters en menners”.

Op het Nationaal Paardencongres kwam aan de orde dat er een kennisachterstand is over allerlei aspecten van de recreatieve paardensport. Het ministerie wil graag weten welke informatie er is over recreatief paardrijden in het buitengebied. Dit onderzoek gaat daarop in. Vragen die aan de orde komen zijn: hoe is het gesteld met vraag en aanbod van doorgaande ruiterroutes? In welke gebieden liggen te weinig routes of is de aansluiting tussen routes niet optimaal? Om het toekomstige recreatiebeleid vorm te kunnen geven heeft het ministerie van LNV meer informatie nodig over deze onderwerpen.

1.2 Doelstelling en aanpak

De doelstelling van dit onderzoek is:

- 1 Het inventariseren van beschikbare kennis en cijfers over het aanbod van en de behoefte aan recreatief paardrijden in het buitengebied.
- 2 Het in kaart brengen van de ruimtelijke spreiding van hippische routestructuren en overige recreatieve voorzieningen voor ruiters en menners.
- 3 Het aangeven van lacunes in de beschikbare kennis.

Bij de beschikbare kennis en cijfers over recreatief paardrijden in het buitengebied gaat het om gegevens over het aantal maneges en doorgaande rutterroutes, de aard en de omvang van het gebruik van deze routes en de behoeften van recreatieve ruiters. Hebben zij meer behoefte aan maneges of meerdaagse routes met overnachtingsmogelijkheden? Het zou kunnen dat er een verschil in gebruik en behoeften bestaat tussen ruiters en menners. Er wordt gekeken naar voorbeelden van de economische spin-off die een rutterrouthenetwerk heeft opgeleverd in vergelijking met wandel- en fietsroutes. Er wordt kort aandacht besteed aan de manier waarop rutterroutes gefinancierd kunnen worden.

De ruimtelijke spreiding van de recreatieve paardensport (maneges, doorgaande rutterroutes, herkomstgebieden ruiters en waar gaan ze rijden) komt aan bod en ook eventuele regionale verschillen. Een aantal voorbeelden van hoe in regio's wordt omgegaan met het recreatief buiten rijden (bijvoorbeeld Drenthe, Achterhoek, regio Eindhoven, Randstad) zullen verzameld worden. Waarom bestaat in sommige regio's wel een uitgebreid netwerk van rutterroutes en in de andere regio's niet? Eventuele ruimtelijke knelpunten worden in kaart gebracht.

Om een beeld te krijgen van de beschikbare kennis en cijfers over recreatief paardrijden in het buitengebied, is relevante literatuur bestudeerd. De ruimtelijke spreiding van hippische routestructuren en overige recreatieve voorzieningen voor ruiters en menners is in kaart gebracht met hulp van de KNHS regioconsulenten. Aan hen is gevraagd om een kaart en een vragenlijst in te vullen over hun regio. Aanvullende informatie over hippische routestructuren en recreatieve voorzieningen is verkregen via routeboekjes en via internet. Door het houden van Interviews met vertegenwoordigers van belangenorganisaties wordt informatie verkregen over de toekomstige behoeften van ruiters en menners, de financiering van de aanleg en het onderhoud van routestructuren en de overige belangrijke ontwikkelingen.

1.3 Leeswijzer

Het rapport is opgebouwd uit zeven hoofdstukken. In hoofdstuk 2 wordt allereerst een profiel geschetst van de recreatieve paardensporter. Er wordt gekeken naar demografische gegevens en ruimtelijke spreiding van paardrijders in Nederland. Hoofdstuk 3 gaat over locaties waar paarden worden gehouden: maneges en agrarische bedrijven. In hoofdstuk 4 presenteren wij de beschikbare kennis en cijfers over het aanbod van de routes en recreatieve voorzieningen voor ruiters en menners en laten we zien hoe deze over het land verdeeld zijn. In hoofdstuk 5 worden vraag en aanbod bij elkaar gebracht en wordt de mate van het gebruik van deze rutterroutes en recreatieve voorzieningen geïnventariseerd. In hoofdstuk 6 wordt ingegaan op de belangrijkste ontwikkelingen en aandachtspunten die zijn voortgekomen uit interviews met personen betrokken bij de ontwikkeling van rutterroutes. Hoofdstuk 7 is gewijd aan conclusies en aanbevelingen.

2 PROFIEL RECREATIEVE PAARDENSPORT

In dit hoofdstuk schetsen we een profiel van de recreatieve ruitersport in Nederland. Paragraaf 2.1 gaat over het begrip ruiterecreatie: wat is het en hoeveel mensen doen het? Paragraaf 2.2 bevat een aantal algemene kenmerken van de (recreatieve) paardensporter. In paragraaf 2.3 wordt gekeken hoe paardensporters over ons land zijn verdeeld.

2.1 Ruiterecreatie

In 2001 waren er 392.700 mensen van 8 jaar en ouder die de paardensport actief (minimaal vier keer in het afgelopen jaar) beoefenden, in 2006 was dat aantal gestegen tot 456.000 (ZKA Consultants and Planners, 2006). **Paardensport** is een overkoepelende term waarmee alle vormen van paardrijden en menen worden bedoeld. De KNHS maakt daarbinnen een onderscheid tussen recreatief paardrijden en paardrijden in officieel wedstrijdverband. **Recreatief paardrijden** omvat die vormen van paardensport die worden ondernomen in het kader van de vrije tijd, die niet zijn gericht op deelname aan officiële wedstrijden. Van de paardensporters rijdt 80 % alleen in recreatief verband, 20% rijdt wedstrijden. Het merendeel van de wedstrijdruiters (80%) rijdt ook recreatief. Ruim 180.000 mensen zijn aangesloten bij de Koninklijke Nederlandse Hippische Sportfederatie (KNHS, 2007).

Tabel 2.1 Aantal actieve paardensporters in Nederland

	Aantal wedstrijd sporters	Aantal recreatieve sporters	Totaal aantal actieve paardensporters
2001	59.700	340.000	392.700
2006	81.100	431.500	456.000

Bron: ZKA Consultants and Planners, 2006.

Naast ruiterecreatie is er ook ruitertoerisme. Het Kenniscentrum Toerisme & Recreatie onderzocht ruiterecreatie en ruitertoerisme in de provincies Limburg, Noord-Brabant en Zeeland (2006). In dit onderzoek wordt **ruiterecreatie** aangeduid als het maken van buitenritten. **Ruitertoerisme** is het ondernemen van een ruitervakantie van meer dagen, waarbij de paardensporter overnacht op de plaats van bestemming. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van speciale toeristische accommodaties waar een paard gestald kan worden. Een deel van de ruitertoeristen neemt het eigen paard mee, soms wordt een paard gehuurd op de plaats van bestemming.

2.2 Kenmerken van de ruitersporter

Geslacht

De paardensport wordt gedomineerd door vrouwen. Maar liefst 80% van de actieve paardensporters is vrouw, zo blijkt uit het KNHS paardensportonderzoek 2006. Het aandeel vrouwen onder de jonge paardensporters is het grootst, vooral paardensporters in de tienerleeftijd zijn vaak van het vrouwelijk geslacht. Bij de oudere leeftijdscohorten (vanaf 30 jaar) neemt het aandeel mannen toe. Bij het cohort van 50 jaar en ouder zijn mannen zelfs in de meerderheid (59%) (ZKA Consultants and Planners, 2006).

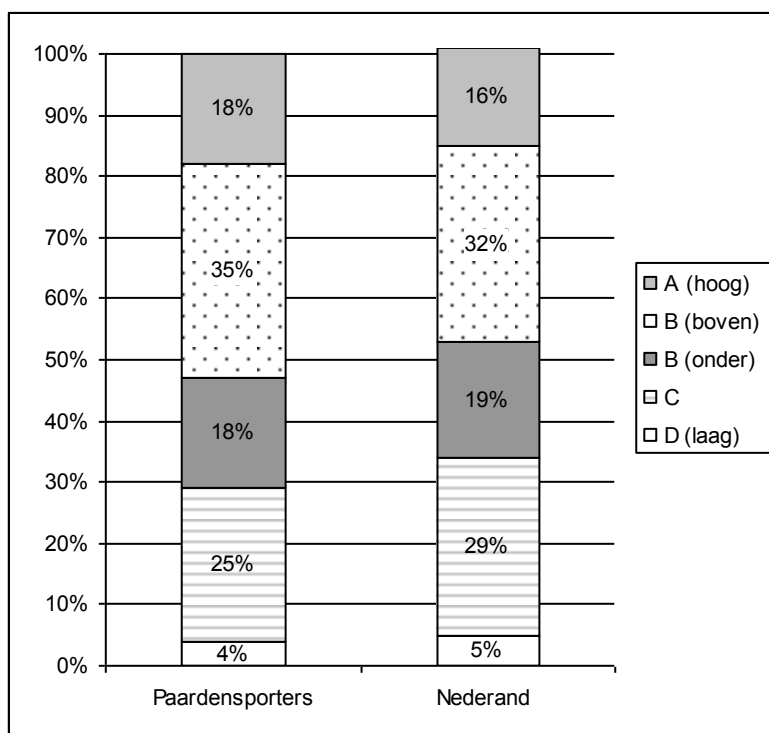
Paardenbezit

Ongeveer 20% van de paardensporters in Nederland heeft minimaal één eigen paard of pony (ZKA Consultants and Planners, 2006). Dit betekent een lichte stijging ten opzichte van 2001, toen ongeveer 19% van de Nederlandse paardensporters een eigen paard of pony had. Omdat ook het aantal paardensporters als geheel is gestegen geeft dit percentage echter een vertekend beeld. De stijging van het aantal paardensporters met eigen paard of pony in absolute zin is aanmerkelijk forser. In 2001 hadden bijna 75.000 paardensporters een eigen paard of pony, in 2006 waren dit er 90.800. Dit betekent een stijging van ongeveer 22%.

Welstandsniveau

De aankoop en onderhoud van een paard vergt een behoorlijke financiële investering. Daarom wordt soms beweerd dat paardensport een elitesport zou zijn. Ook zonder eigen paard is het echter heel goed mogelijk om aan paardensport te doen. Dat paardensport geen elitesport is blijkt ook uit figuur 2.2. Hoewel de paardensport iets meer wordt beoefend door de hogere welstandsklassen (A en B) is het verschil met het Nederlandse gemiddelde welstandsniveau niet dusdanig groot dat gesproken kan worden van een elitesport.

Figuur 2.2.a Welstandsniveau¹ Nederlandse paardensporters

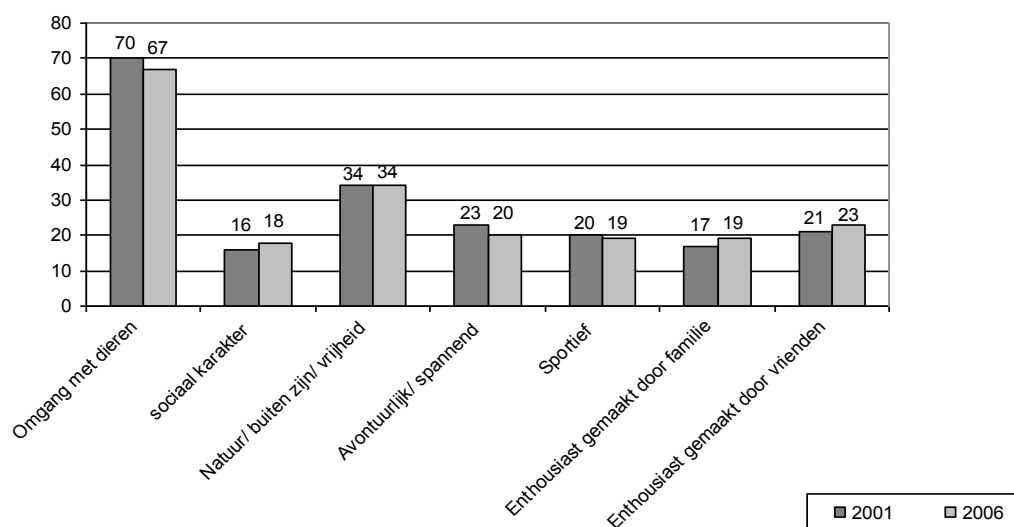

Bron: ZKA Consultants and planners, 2006.

Motivatie

Het omgaan met dieren is het belangrijkste motief om te beginnen met paardrijden. Ook buiten zijn en het gevoel van vrijheid zijn belangrijk, zie figuur 2.2.b.

Figuur 2.2.b Motieven om met paardensport te beginnen

Bron: ZKA Consultants and Planners, 2006

¹ Het welstandsniveau is een maat voor sociaal-economische klasse, gebaseerd op een combinatie van het opleidingsniveau en het beroep van de hoofdkostwinner. Zie Pol M. van de, Duijser, E. (2004) *Marktbeschrijving Podiumkunsten*, Amsterdam:TNS NIPO.

Ongeveer 80% van de actieve paardensporters (362.500 mensen) maakte in 2006 wel eens ritten in de vrije natuur. Vooral mensen met een eigen paard en twintigers en dertigers rijden vaak buiten. De meest genoemde reden om niet in de vrije natuur te rijden of menen is de onervarenheid van de ruiter/menner. Andere redenen zijn het niet bezitten van een ruiter-/koetsierbewijs en het ontbreken van paden en routes in de directe omgeving (ZKA Consultants and Planners, 2006).

Om de motieven van paardensporters meer inzichtelijk te maken heeft de KNHS in 2004 (Franssen et al., 2005) onderzoek gedaan naar de verschillende gebruikerstypen onder paardensporters. Het gaat hier om vier elkaar overlappende typen:

- *Natuur en omgevingsgerichte paardensporters (36%)*. Gaan naar buiten om te ontspannen en genieten. Natuur en omgeving spelen een belangrijke rol.
- *Genieters en ontspanningsgericht paardensporters (62%)*. Voor deze paardensporters geldt de omgeving vooral als décor.
- *Actie en/of sportgerichte paardensporters (50%)*. Buitenritten worden gedaan als training of sportieve uitdaging.
- *Activiteit en/of gezelschapsgerichte paardensporter (34%)*. Buitenritten worden vooral gemaakt in gezelschap van anderen.

Locatie sportuitoefening

De paardensport kan op meerdere plaatsen beoefend worden. De manege blijkt daarvoor de belangrijkste plaats. Ruim 60% van de paardensporters is aangesloten bij een manege of vereniging. Ook het rijden in de vrije natuur is populair. Bijna de helft van de paardensporters rijdt wel eens in de vrije natuur (zie tabel 2.2.c).

Tabel 2.2.c Locatie beoefening ruitersport

Plaats	Paardensporters 2001	<i>Paardensporters 2006</i>
In een manege	72 %	<i>65 %</i>
Op terrein rijvereniging	15 %	<i>12 %</i>
In de vrije natuur	52 %	<i>48 %</i>
Eigen terrein bij woonadres	7 %	<i>9 %</i>
Eigen terrein niet bij woonadres	17 %	<i>19 %</i>
Pensionstalling	-	<i>9 %</i>
Weet niet	1 %	<i>1 %</i>
<i>Totaal:</i>	<i>164 %</i>	<i>164 %</i>

Bron: ZKA Consultants and Planners, 2006.

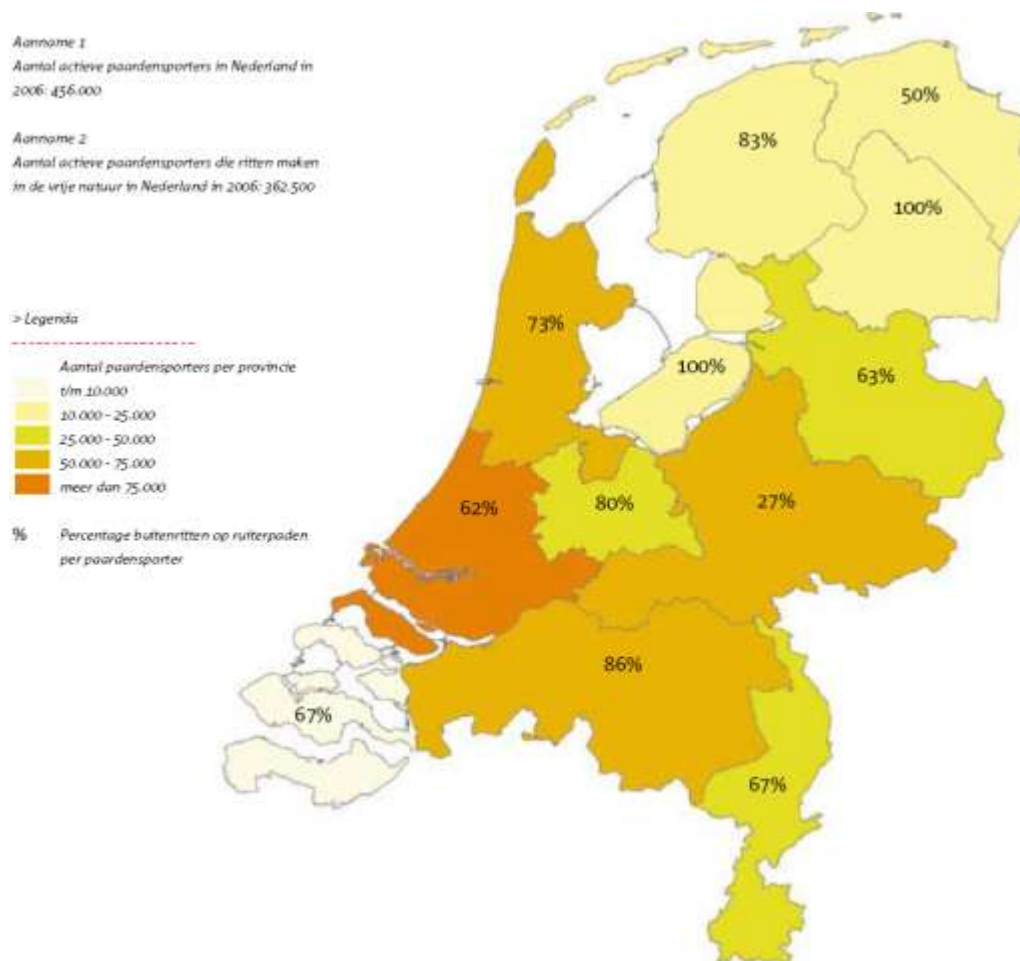
In vergelijking met 2001 rijden steeds meer mensen op eigen terrein. Deze toename kan deels worden verklaard door de toename van het aantal paardensporters met een eigen paard of pony. Deze rijden namelijk relatief meer op eigen terrein dan paardensporters zonder eigen paard of pony.

Ruiters rijden meestal dicht bij huis. In 2007 was de gemiddelde afstand die voor het beoefenen van de paardensport werd afgelegd 10,6 kilometer (CVTO, 2007). Een meerderheid van de paardensporters woont op een afstand van vijf tot tien kilometer van de plaats waar wordt gesport. De gemiddelde afstand van het woonadres naar de plaats waar de paardensport wordt beoefend bedroeg in 2006 8,5 kilometer. In 2001 was dit 7,4 kilometer (ZKA Consultants and Planners, 2006). Paardensporters rijden vrijwel altijd in de eigen provincie, 37% blijft zelfs binnen de gemeentegrens (CVTO, 2007).

2.3 Ruimtelijke spreiding paardensporters

Het absolute aantal paardensporters is het grootst in de provincie Zuid-Holland (zie figuur 2.3.a). Ook in de provincies Noord-Holland, Noord-Brabant en Gelderland beoefenen veel mensen de paardensport. In de provincies Drenthe en Flevoland worden relatief veel buitenritten gemaakt en in de provincie Zuid-Holland relatief weinig. Opvallend is het zeer lage percentage buitenritten op ruiterpaden per paardensporter in de provincie Gelderland (Ministerie van LNV, 2006). Er is hier waarschijnlijk sprake van onjuiste gegevens of een drukfout.

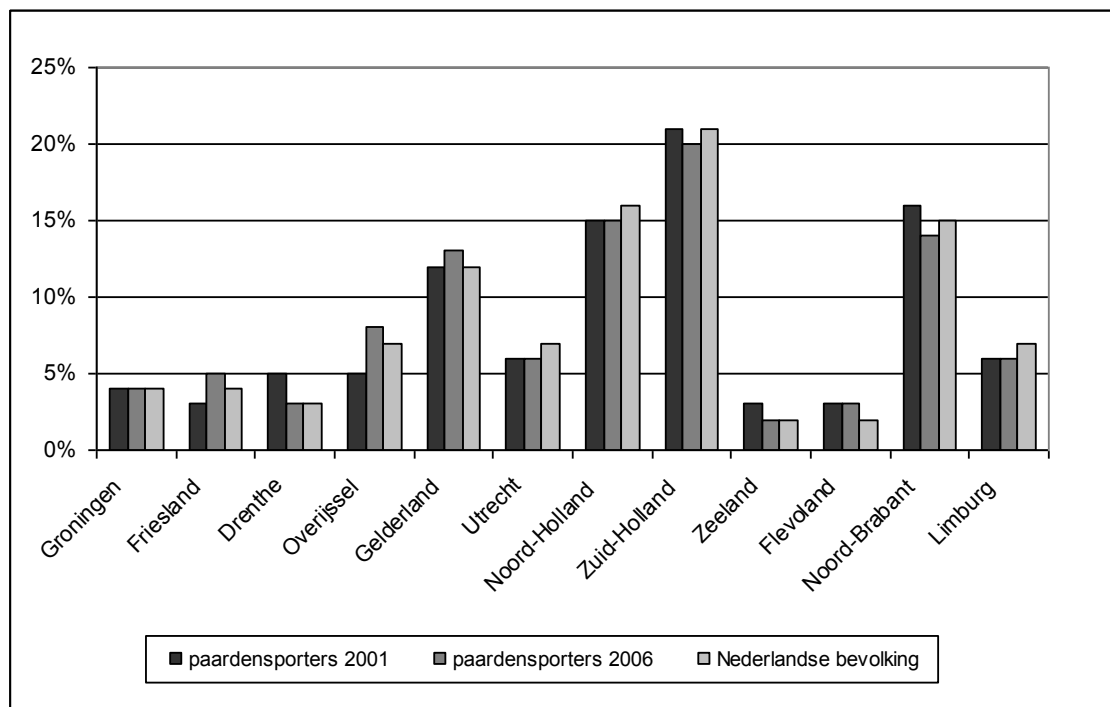
Figuur 2.3.a Ruimtelijke spreiding paardensporters en percentage dat buiten rijdt op ruiterpaden

Bron: Ministerie van LNV, 2006

In het KNHS paardensportonderzoek (ZKA Consultants and Planners, 2006) is de verdeling van de populatie paardensporters naar provincie onderzocht en afgezet tegen de verdeling van de Nederlandse bevolking. Hier uit blijkt dat in Friesland, Drenthe, Overijssel Flevoland en Gelderland relatief veel aan paardensport wordt gedaan (zie figuur 2.3.b). De verschillen tussen provincies zijn echter klein. Over het algemeen kan worden gesteld dat daar waar veel mensen wonen, ook veel paardensporters wonen.

Figuur 2.3.b Verdeling paardensporters over provincies.

Bron: ZKA consultants and planners, 2006.

2.4 Conclusie

Er is weinig bekend over buitenrijders, over mensen die paardrijden in het algemeen kan wel het een en ander gezegd worden.

Het aantal paardensporters in Nederland groeit gestaag. Een meerderheid van de paardrijders beoefent de sport recreatief. Er zijn aanzienlijk meer vrouwen die paardrijden dan mannen. Vooral in de jongere cohorten zijn vrouwen oververtegenwoordigd, in de oudere cohorten neemt het aandeel mannen toe. Omdat vooral mensen met voldoende rijervaring buiten rijden is het aan te nemen dat het buiten rijden minder wordt gedomineerd door vrouwen dan de paardensport in het algemeen.

De paardensport wordt iets meer beoefend door de hogere welstandsklassen maar is zeker geen elitesport. Het bezit van een eigen paard is geen voorwaarde om paard te kunnen rijden, een meerderheid van de paardensporters is bij een manege aangesloten. Ongeveer 20% van de paardensporters bezit een eigen paard of pony.

De mogelijkheid om in de vrije natuur te rijden met een paard is voor paardensporters zeer belangrijk. Het gevoel van de natuur, het buiten zijn en het gevoel van vrijheid worden genoemd als belangrijke motieven om te gaan paardrijden. Bijna de helft van de actieve paardensporters rijdt voornamelijk in de vrije natuur en 80% zegt dit af en toe te doen. Te weinig rijervaring en een gebrek aan ruitersporen zijn redenen voor ruiters om niet buiten te rijden. Ruiters rijden meestal in de buurt van hun woonadres, de gemiddelde afstand van de woning tot het rijgebied bedraagt 8,5 kilometer.

In de provincie Zuid-Holland wonen de meeste paardensporters. Zij rijden echter relatief weinig buiten. Ook in Noord-Holland, Noord-Brabant en Gelderland beoefenen veel mensen de ruitersport. Wanneer de verdeling van de populatie paardensporters afgezet wordt tegen de verdeling van de Nederlandse bevolking blijkt dat in Friesland, Drenthe, Overijssel, Flevoland en Gelderland relatief veel aan paardensport wordt gedaan. In de provincies Drenthe en Flevoland worden relatief veel buitenritten gemaakt. Opvallend is het lage percentage buitenritten op ruiterpaden per paardensporter in de provincie Gelderland. Een verklaring kan zijn dat meer mensen op een manege of ruitersportvereniging rijden, dat veel mensen op eigen terrein rijden of dat het cijfer niet correct is weergegeven.

3 STALLING EN ONDERDAK

In hoofdstuk 3 wordt gekeken naar de belangrijkste vormen van stalling en onderdak: maneges en pensionstalling. De ruimtelijke spreiding van deze voorzieningen verschaft meer inzicht in waar wordt paardgereden.

3.1 Maneges

Het merendeel (60%) van de Nederlandse paardensporters is aangesloten bij een manege of vereniging. Een groot deel van de paardensporters dat aangesloten is bij een manege, zal gebruik maken van een paard van de manege. Daarnaast stalt ook een deel van de paardensporters met eigen paard zijn of haar paard bij een manege. De verdeling van het aantal maneges zegt dus iets over de verdeling van paardensporters over ons land. Het is echter moeilijk om exacte uitspraken te doen over het aantal maneges omdat er verschillende definities worden gehanteerd door instanties die dit monitoren.

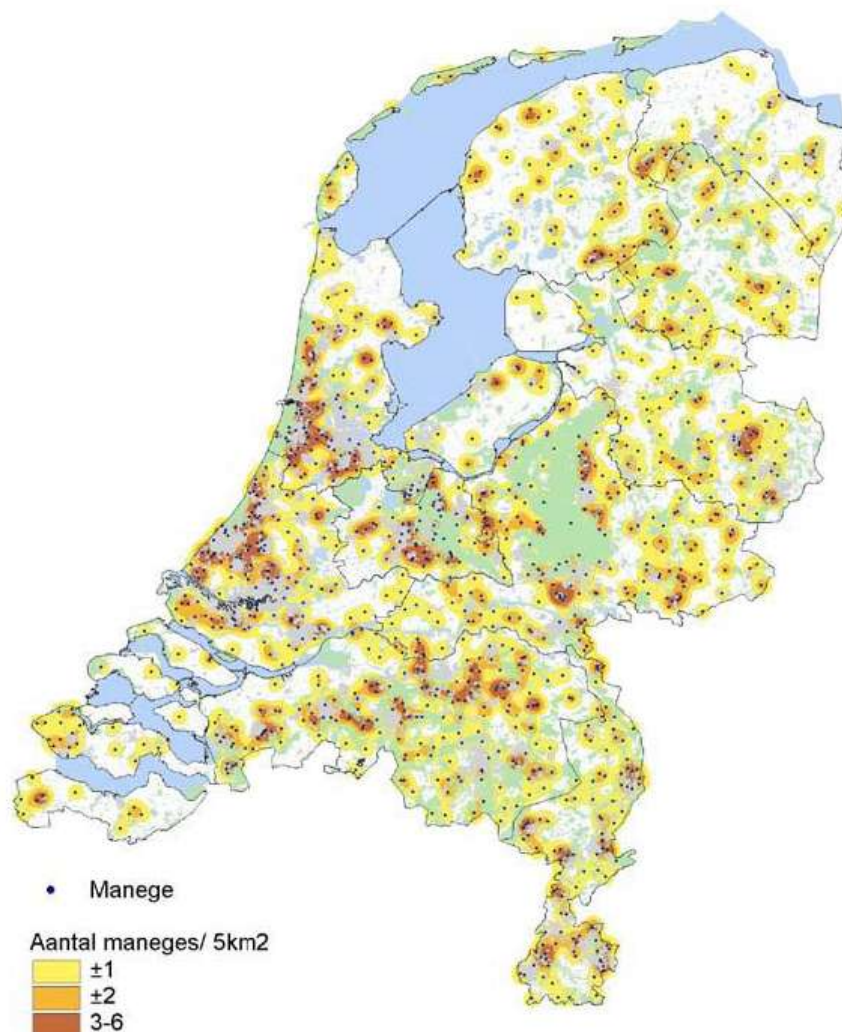
Bij de Kamers van Koophandel stonden in maart 2006 in het handelsregister 1221 maneges² ingeschreven (van der Windt et al., 2007). In januari 2007 waren er 1253 maneges geregistreerd in het handelsregister van de Kamer van Koophandel; een stijging ten opzichte van 2006. In de Gouden Gids staan 1005 maneges vermeld (Gouden Gids, 2007).

De ruimtelijke spreiding van maneges over Nederland staat in figuur 3.1.a. Het gaat om maneges die in maart 2006 ingeschreven stonden in het handelsregister van de Kamer van Koophandel. In grootschalige open gebieden zoals Friesland en Groningen bevinden zich relatief weinig maneges. Relatief veel maneges liggen in directe nabijheid van stedelijke gebieden in de Randstad. Ook in Noord-Brabant, Utrecht, langs de kust van Noord-Holland en in de grensgebieden van Groningen, Friesland en Drenthe bevinden zich veel maneges.

² Onder maneges worden hier gerekend: paardendressuurscholen, paardrijdscholen, stalhouderijen en verhuur van rijpaarden.

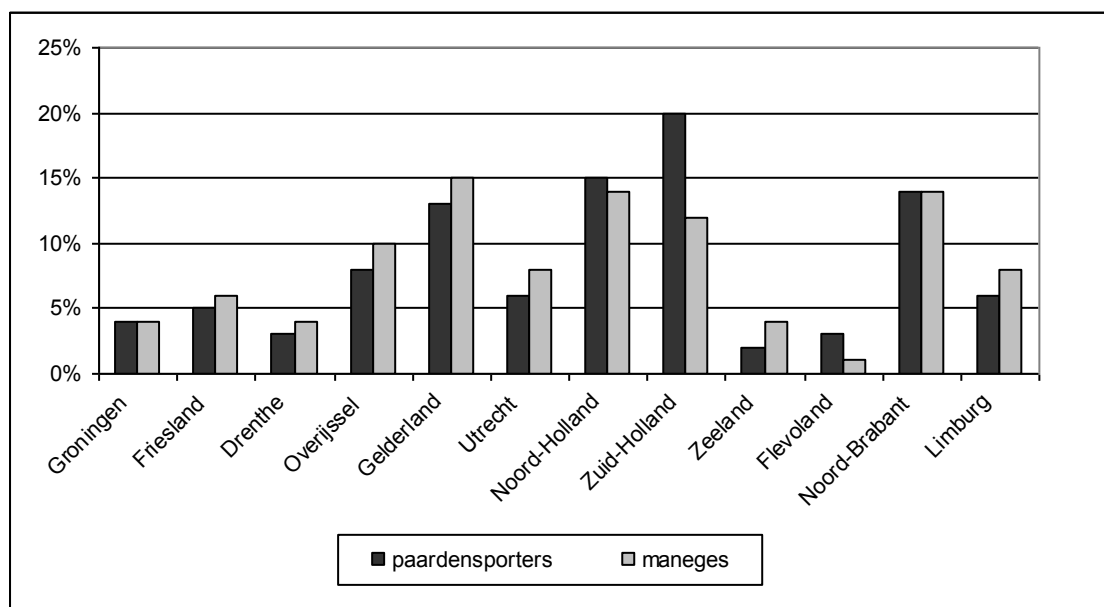
Figuur 3.1.a Spreiding van Maneges over Nederland

Bron: van der Windt et al., 2007.

Een aantal regio's heeft dus relatief veel maneges. Echter, als we het aantal maneges afzetten tegen het aantal ruiters per regio, blijkt dat er in de provincies Noord- en Zuid-Holland relatief weinig maneges per ruiter zijn (zie figuur 3.1.b). Mogelijke verklaringen hiervoor zijn dat de maneges in deze provincies groter zijn of dat mensen niet of minder in de eigen regio rijden.

Figuur 3.1.b verdeling paardensporters en maneges per provincie in percentages

Bron: ZKA Consultants & Planners (2006), Gouden gids (2007).

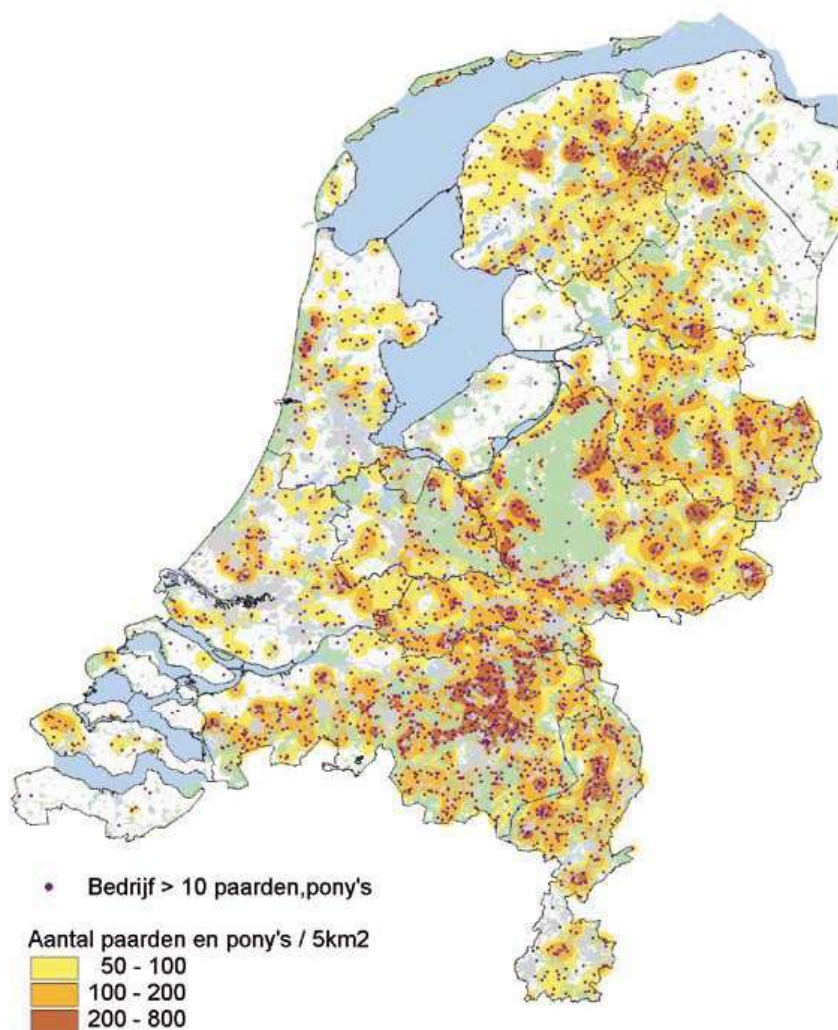
3.2 Agrarische bedrijven met paarden

Naast maneges vormen ook agrarische bedrijven met paardenstalling een belangrijke indicator van de ruimtelijke spreiding van de paardensport in Nederland. Figuur 3.2 laat de spreiding van agrarische bedrijven met meer dan 10 paarden zien.

Nederland heeft 86511 agrarische bedrijven, waarvan er 17271 meer dan 10 paarden hebben (20%). De provincies Friesland, Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant hebben relatief veel agrarische bedrijven met 10 of meer paarden. Ook in delen van Utrecht en Noord-Limburg zijn veel (voormalige) landbouwbedrijven met meer dan 10 paarden. Met name het aandeel bedrijven met meer dan 20 paarden is de afgelopen jaren sterk toegenomen. Dit wijst erop dat meer agrariërs de paardenhouderij als neventak verder hebben ontwikkeld (van der Windt et al., 2007).

Veel van de genoemde bedrijven verhuren stallen aan particulieren. Relatief veel bedrijven met 10 of meer paarden liggen in of nabij kleinschalige landschappen, bosrijke gebieden en binnenduinranden. Goed toegankelijke buitengebieden, zoals strand, bos- en natuurgebied en landbouwgebied met veel rustige en onverharde wegen zijn aantrekkelijk voor het maken van buitenritten. Veel mensen willen hun paard in zo'n omgeving stallen. De zandgebieden zijn over het algemeen ook de gebieden waar de agrarische sector relatief sterk onder druk staat. Juist hier zijn veel agrarische nevenactiviteiten ontstaan en is het aandeel agrarische bedrijven met paarden groot (van der Windt et al., 2007).

Figuur 3.2 Spreiding van agrarische bedrijven met meer dan 10 paarden

Bron: van der Windt et al., 2007.

3.3 Particulieren

Naast stalling bij manege en pensionstalling stalt ook een deel van de paardensporters de paarden op eigen terrein. Hierover zijn geen harde cijfers bekend. Naar schatting hebben 48.000 tot 65.000 particulieren paarden aan huis (van der Windt et al., 2007).

3.4 Conclusies

Maneges zijn vooral goed vertegenwoordigd in het westen van het land, agrarische bedrijven met pensionstalling vooral in het oosten. Afgezet tegen het aantal paardensporters per provincie is het aantal maneges in met name Noord- en Zuid-Holland echter minder groot. Om alle ruiters te accommoderen moeten maneges hier of veel groter zijn, of gaan veel mensen naar andere regio's om paard te rijden. Een

derde mogelijke verklaring is dat meer mensen een paard aan huis hebben. Dat lijkt echter onwaarschijnlijk in de dichtbevolkte Randstad. Randstedelingen kunnen hun paard ook bij een boer in of buiten de regio stallen.

Veel agrariërs zien de paardensport als een goede manier om het bedrijf in stand te houden. In het westen van het land zijn echter weinig agrarische bedrijven die paardenstalling bieden. Deze komen vooral voor in de zandgebieden buiten de Randstad. Een gebied is namelijk alleen aantrekkelijk voor pensionstalling als er ook mogelijkheden zijn om buiten te rijden. Er moeten in de directe omgeving dus ruiterpaden of rutterroutes zijn. De ruimtelijke spreiding van ruiterpaden en – routes is het onderwerp van hoofdstuk 4.

4 RUITERROUTES

Dit hoofdstuk gaat over de belangrijkste voorziening voor recreatieve buitenrijders: ruiterspaden en ruiterroutes. In dit onderzoek richten we ons voornamelijk op gemarkeerde en niet gemarkeerde ruiterroutes en in mindere mate op ruiterspaden. We kijken ook naar de speciale (toeristische) voorzieningen die gebruikt worden tijdens een één- of meerdaagse tocht. Onder deze voorzieningen worden gerekend: bedrijven die overnachtingsmogelijkheden aanbieden voor paard en ruiter/koetsier, horecabedrijven waar ruiters en menners met hun paard terecht kunnen en aanbind- en picknickplaatsen voor paard en ruiter.

4.1 Ruiterspaden en ruiterroutes

Hoewel de termen vaak door elkaar worden gebruikt bestaat er een belangrijk onderscheid tussen ruiterspaden en ruiterroutes. Ruiterspaden zijn paden die speciaal voor ruiters en menners zijn aangelegd. Ze bevinden zich veelal in natuurterreinen. Ze worden vaak aangegeven door middel van een houten paaltje met een hoefijzer er op en worden onderhouden door terreinbeherende instanties. Soms staan deze paden vermeld op een overzichtskaart van het gebied. In gebieden met ruiterspaden zijn, zijn ruiters vaak verplicht deze paden te gebruiken.

Ruiterroutes zijn uitgezette routes voor paardrijders die in lengte en tijdsduur variëren van enkele uren tot meerdere dagen. De meeste dagroutes variëren in lengte van 10 tot 30 kilometer. Ruiterroutes lopen zowel over ruiterspaden als over openbare verharde en onverharde wegen. Sommige routes zijn bewegwijzerd en andere routes niet. Hier moet de ruiter of menner zich oriënteren met behulp van een speciale kaart. Op deze speciale routekaarten staat vaak ook informatie over dierenartsen, hoefsmeden, aanbind- en rustplaatsen en overnachtingadressen.

4.2 Ruimtelijke spreiding van paden

Studenten van het Van Hall Instituut hebben tussen 1998 en 2003 per provincie de ruiterspaden geïnventariseerd. Vanwege de beperkte betrouwbaarheid en gedateerdheid van de inventarisatie bieden de gevonden cijfers slechts een indicatie van de werkelijke hoeveelheid ruiterspad in Nederland.

Wanneer de cijfers bij elkaar opgeteld worden bestaat er 3972 kilometer ruiterspad in Nederland. Omdat de provincie Utrecht niet is meegerekend kan worden uitgegaan van ruim 4000 kilometer ruiterspad. Ter vergelijking, er bestaat 20.285 kilometer aan bewegwijzerde fietsroutes (Stichting Landelijk Fietsplatform, 2007).

Ruw geschat ligt er ongeveer 1800 kilometer ruiterspad in de gebieden van Staatsbosbeheer. Het aantal kilometer fietspad binnen de terreinen van Staatsbosbeheer is vergelijkbaar, terwijl dit een veel grotere gebruikersgroep heeft (Blok, 2006).

In de provincies Drenthe, Overijssel, Noord-Brabant en Gelderland liggen de meeste ruiterspaden, in Groningen en Zuid-Holland de minste (zie tabel 4.2).

Tabel 4.2 Aantal kilometer ruiterspad per provincie

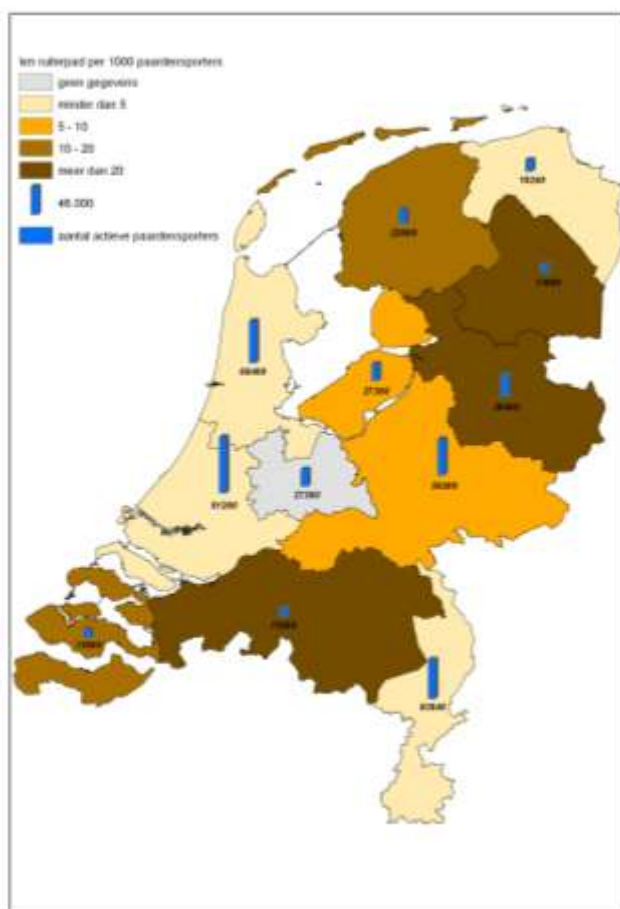
Provincie	Km	Provincie	Km
Groningen	50	Noord-Brabant	594
Friesland	350	Utrecht	geen informatie
Drenthe	830	Noord-Holland	205
Overijssel	800	Zuid-Holland	105
Gelderland	533	Zeeland	180
Flevoland	165	Limburg	160

Bron: Van Hall Instituut, 2003.

Wanneer we het aantal kilometer ruiterspad vervolgens afzetten tegen het aantal actieve ruitersporters per provincie dan blijkt dat Drenthe, Overijssel en Brabant bijzonder goed voorzien zijn, terwijl ruiters in Noord-Holland, Zuid-Holland en Limburg relatief weinig ruiterspad ter beschikking hebben (zie figuur 4.2).

Vanwege de grote onzekerheid omtrent de juistheid van het aantal kilometers ruiterspad per provincie en onvoldoende duidelijkheid over het aantal buitenrijders per provincie, dient onderstaande kaart vooral om zichtbaar te maken dat de hoeveelheid ruiterspad beschikbaar per ruiter zeer ongelijk verdeeld is over Nederland. De kaart is slechts indicatief en moet met de nodige voorzichtigheid gebruikt worden.

Figuur 4.2 Ruimtelijke spreiding van paardensporters en ruiterspaden

Kaart: Stichting Recreatie, 2007.

4.3 Ruimtelijke spreiding van routes

Over de ruimtelijke spreiding van ruiterroutes is nog minder bekend dan over ruitersporen. Om een beeld te krijgen van de verdeling van ruiterroutes en recreatieve voorzieningen per provincie, zijn verschillende bronnen gebruikt. Allereerst is gebruik gemaakt van de informatie van de KNHS regioconsulenten. Ook is gezocht op de website van de Stichting Hippisch Toerisme, op regionale websites en in de rapporten van het Van Hall instituut. Hoewel het hier om ruiterroutes gaat en niet om ruitersporen, is het toch van belang de hoeveelheid ruiterspoor in ogenschouw te nemen. Ruitersporen zijn vaak onderdeel van ruiterroutes en dienen vaak als bouwsteen voor routes.

De kaarten die in deze paragraaf zijn opgenomen dienen vooral als indicatie voor de verdeling van ruiterroutes. De kaarten zijn niet bedoeld om een volledig beeld te geven van het aantal ruitersporen. Ruitersporen zijn vooral opgenomen als het gebieden betreft waar relatief veel paden liggen, die eventueel gecombineerd kunnen worden tot ruiterspoor, bijvoorbeeld de Utrechtse Heuvelrug.

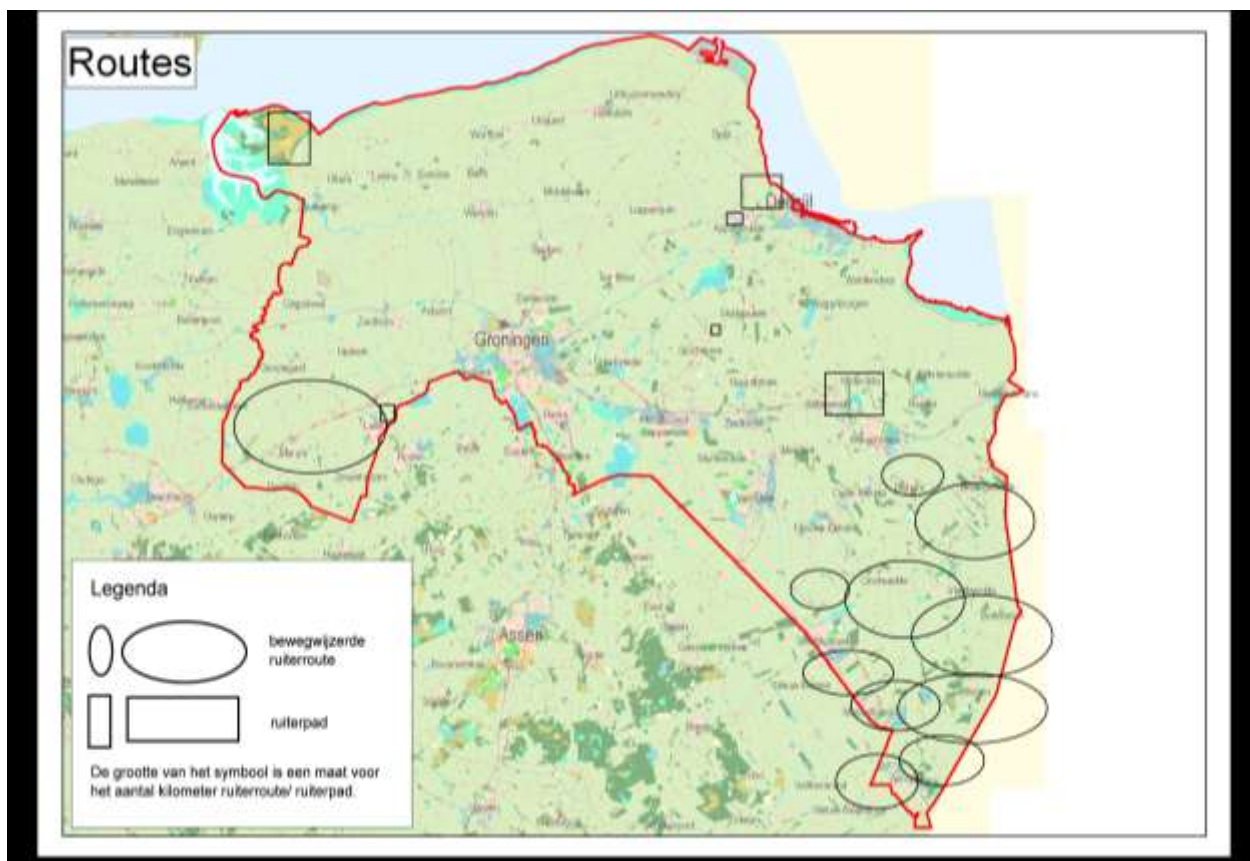
4.3.1 Groningen

Uit het onderzoek van het Van Hall Instituut (1998) blijkt dat het aanbod ruitersporen in Groningen gering is. In het noordoosten van Groningen (nabij Delfzijl, Appingedam en Slochteren) liggen losse men- en ruitersporen. De men- en ruitersporen variëren in lengte van 2 tot 13 kilometer. De men- en ruitersporen liggen zo ver van elkaar verwijderd dat de paden niet op elkaar aansluiten. Dit geldt ook voor de paden in het westen van de provincie (in Leek en rond het Lauwersmeer).

In het zuidoosten van de provincie (rond Winschoten, Veendam, Nieuwe Pekela en Ter Apel) is in 2003 het project 'Sprong over het Veen' gestart. Dit project verbindt de losse ruitersporen met elkaar en sluit ook aan op bestaande ruiterroutes in Drenthe en Duitsland. Er bevindt zich een tiental ruiterroutes variërend van 10 kilometer tot 30 kilometer. De routes lopen voor het grootste deel over de openbare wegen omdat het niet mogelijk bleek om van de verschillende terreineigenaren toestemming te krijgen voor de aanleg van een ruiterspoor. Deze route is in totaal 240 kilometer lang en is niet bewegwijzerd. De website 'www.sprongoverhetveen.nl' biedt informatie over de routes en aanliggende voorzieningen. In de toekomst worden routeboekjes (inclusief voorzieningen) uitgegeven.

In de provincie Groningen bevindt zich in het zuidelijk Westerkwartier de bewegwijzerde route 'Met paard te gast in het Westerkwartier'. Deze route gaat over onverharde wegen en openbare landbouwwegen. Alleen in Leek gaat deze route over ruitersporen. De route wordt aangegeven door middel van 'paardenstoelen'. Dat zijn oriëntatiepunten langs routes voor paardrijders en menners, vergelijkbaar met fietspaddestoelen. Er loopt ook een niet bewegwijzerde route tussen Groningen en Hattem v.v. Beide routes staan in een routeboekje. De totale afstand van de routes is niet bekend. Mogelijk wordt de route in het Westerkwartier niet langer onderhouden (informatie uit gesprek).

Figuur 4.3.1 Ruimtelijke spreiding ruiterpaden en ruiterroutes provincie Groningen

Kaart: Stichting Recreatie, 2007.

4.3.2 Friesland

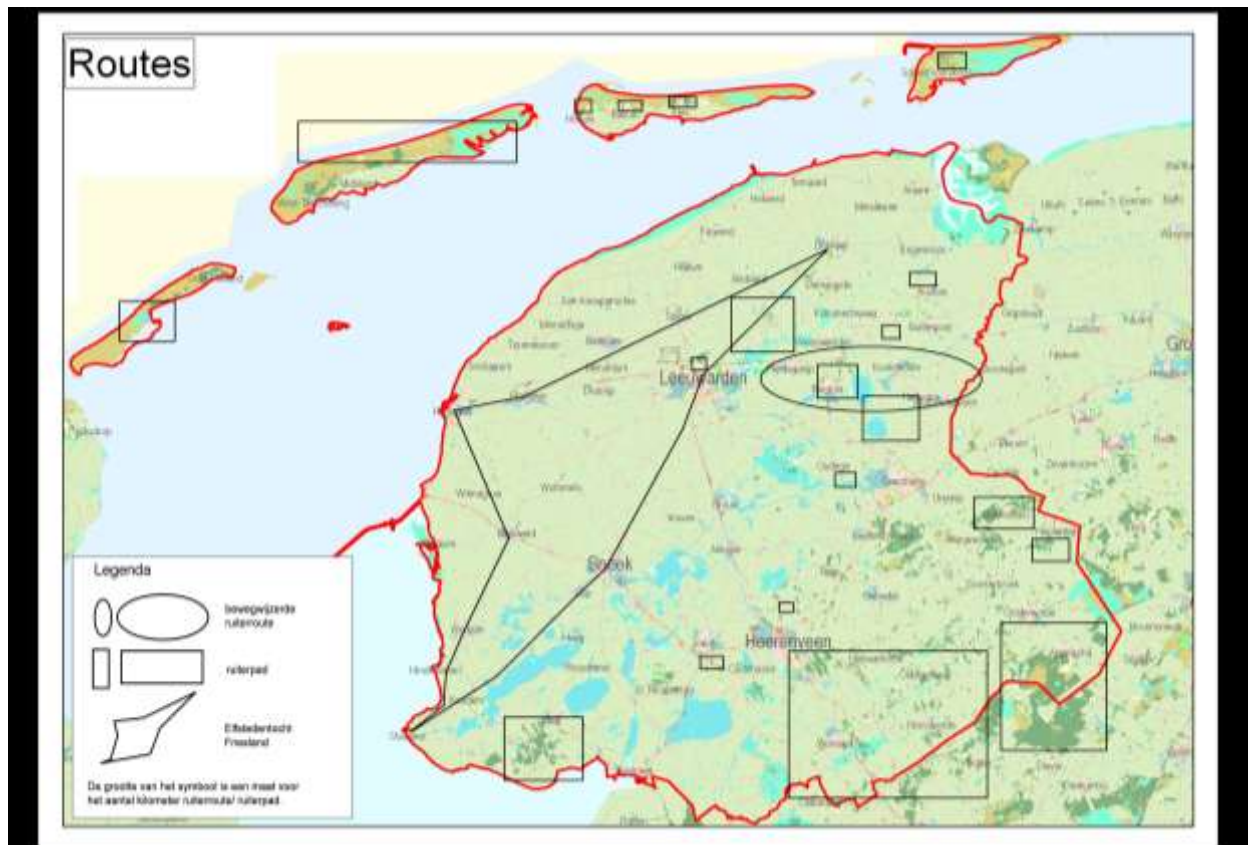
Volgens het onderzoek van het Van Hall Instituut (1998) bevinden zich in Friesland drie gebieden met een groot aantal aaneengesloten ruiterpaden, namelijk de Waddeneilanden (100 kilometer ruiterpad), het Drents-Friese Wold (33 kilometer ruiterpad) en rond Oranjewoud (70 kilometer ruiterpad). De overige 100 kilometer ruiterpad ligt verspreid over 13 gebieden door heel Friesland.

In de provincie Friesland bevinden zich twee bewegwijzerde routes. De eerste is de 'Elfstedentocht per paard en Koets'. Deze ruiterroute voert langs de 11 Friese steden en loopt voor een groot gedeelte over de openbare weg. De totale afstand is niet bekend. De tweede ruiterroute 'Met paard te gast in de Noordelijke Friese Wouden' is ongeveer 140 kilometer lang en heeft aansluiting op de ruiterpaden in Oranjewoud (Friesland), het Westerkwartier (Groningen) en het Drentse Wold (Drenthe). De stukjes ruiterpad liggen versnipperd en de route voert voor een groot gedeelte langs de openbare weg. Ook in Friesland wordt op sommige routes gebruik gemaakt van paardenstoelen. Daarnaast is de KNHS bezig met het digitaliseren van routes, zodat ruiters zich beter kunnen oriënteren.

In Gaasterland is in 2005 het initiatief genomen om de aanwezige ruiter- en menpaden (32 kilometer) met elkaar te verbinden. Ook is de toegankelijkheid van het gebied verbeterd door de aanleg van een transferium en een verbetering van de bewegwijzering en informatievoorziening. Bij het project zijn naast de in het gebied gesitueerde manage ook diverse terreinbeheerders, de gemeente en de provincie

betrokken. Verder is een stichting opgericht voor het onderhoud van de paden, hierbij zijn ook bewoners betrokken (Bosk & Greide, 2008).

Figuur 4.3.2 Ruimtelijke spreiding ruiterpaden en ruiterroutes Provincie Friesland

Kaart: Stichting Recreatie, 2007.

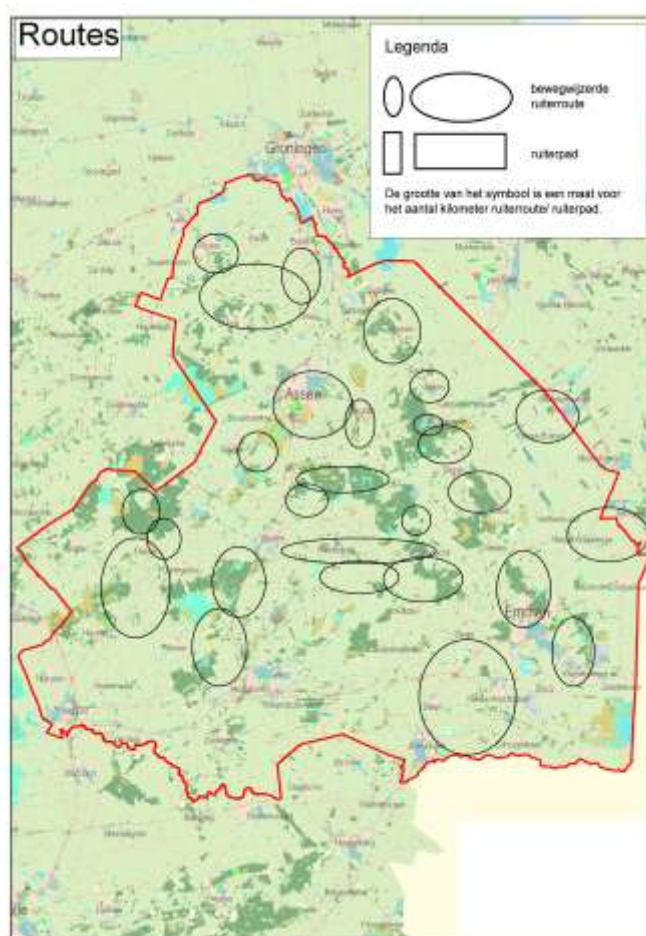
4.3.3 Drenthe

De rutterroutes van de provincie Drenthe zijn digitaal beschikbaar via de website van de KNHS. Op deze website staan 27 routes, waarvan 7 alleen voor mannen bedoeld zijn. De routes variëren van 10 tot 103 kilometer en worden vooral bewegwijzerd met paardenstoelen. Deze vermelden routenummers die terug te vinden zijn in de Men- en Ruitergids Drenthe van het Recreatieschap Drenthe.

Het recreatieschap beheert het paardenstoelensysteem. Eind 2007 bracht het een herziene versie van de gids uit met alle ruiterspaden en aanrijroutes. Ruiters en mannen kunnen zich met de paardenstoelen en de routegids oriënteren en hun eigen route uitstippelen. De twee routes in het grensgebied van Oost-Drenthe en Groningen horen bij de Groningse routestructuur 'Sprong over het Veen'.

De vereniging Paardentoerisme Drenthe is een samenwerkingsverband van 20 ondernemers uit de recreatieve paardensector. Het gaat om maneges, campings en vakantiehuisjes die ook onderdak voor het paard aanbieden. De vereniging heeft een eigen website waarop de recreant een accommodatie kan zoeken. Naast onderdak voor het eigen paard is het ook mogelijk om een paard te huren om daarmee een dagroute van één of meer uren te rijden.

Figuur 4.3.3 Ruimtelijke spreiding ruiterspaden en rutterroutes provincie Drenthe

Kaart: Stichting Recreatie, 2007.

4.3.4 Overijssel

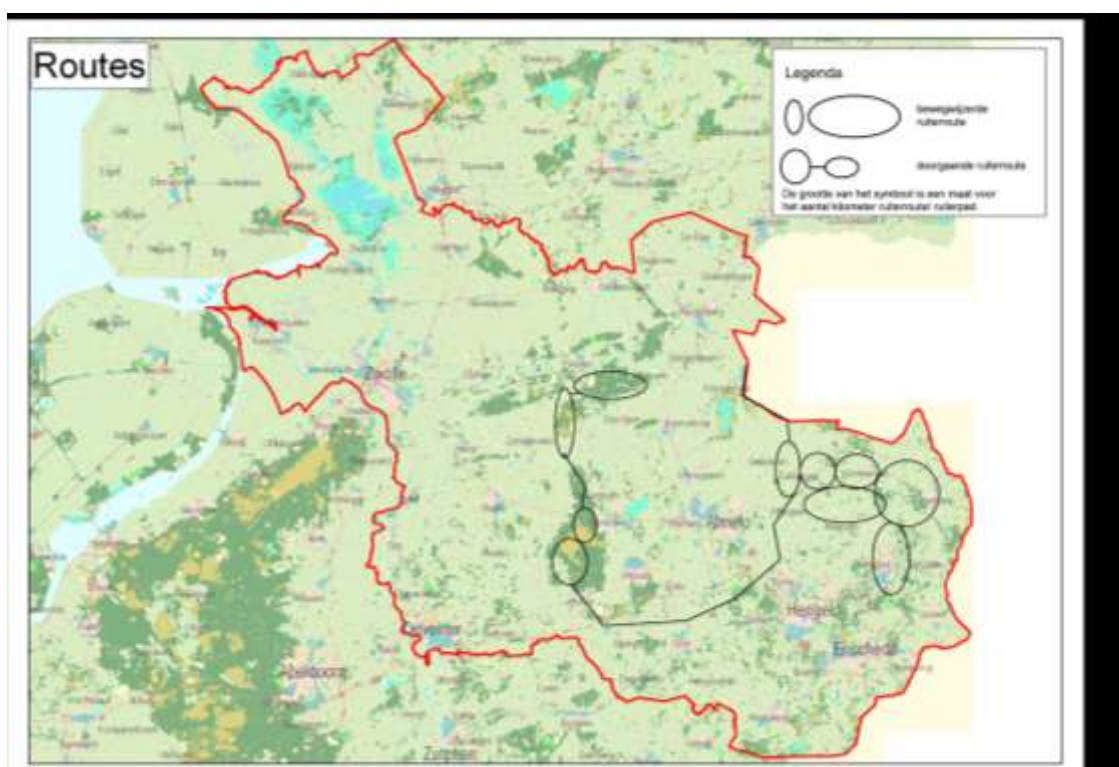
In de provincie Overijssel zijn relatief veel voorzieningen voor recreatieve paardensporters. Van der Hoeven en Priester onderzochten in 2002 de ruiterpaden in de provincie. Zij stelden vast dat Overijssel in 2002 ongeveer 800 kilometer ruiterpad had.

In Salland is 330 kilometer aan routes gerealiseerd (Overijssel, 2007). Het is hier mogelijk dagtochten van 1 tot 4 uur te maken. De routes kunnen ook worden gecombineerd tot een meerdaagse tocht. Langs de route liggen pensionstallen voor paard en ruiter. Een belangrijk gebied voor ruiterrecreanten binnen Salland is de Sallandse Heuvelrug, een gebied met 5000 ha natuur. Hier zijn 5 dagtochten gerealiseerd van ongeveer 30 kilometer lengte, die deels zijn opgenomen in de doorgaande route naar de Achterhoek (Natuur.nl).

In het Overijssels Vechtdal is 1 lange doorgaande route. Slechts op één plaats is er een rondlopende dagroute, dit in verband met een beperkt aantal oversteekplaatsen van de rivier. Op twee plaatsen is er een verbinding met het Drentse routenet gerealiseerd. De totale lengte van de routes is 230 kilometer (Stichting Hippisch Toerisme, 2007).

In Twente zijn 8 dagtochten die gecombineerd kunnen worden tot een doorgaande route. In totaal heeft Twente ongeveer 400 kilometer ruiterroute (Stichting Hippisch Toerisme, 2007).

Figuur 4.3.4 Ruimtelijke spreiding ruiterpaden en ruiterroutes provincie Overijssel

Kaart: Stichting Recreatie, 2007.

4.3.5 Gelderland

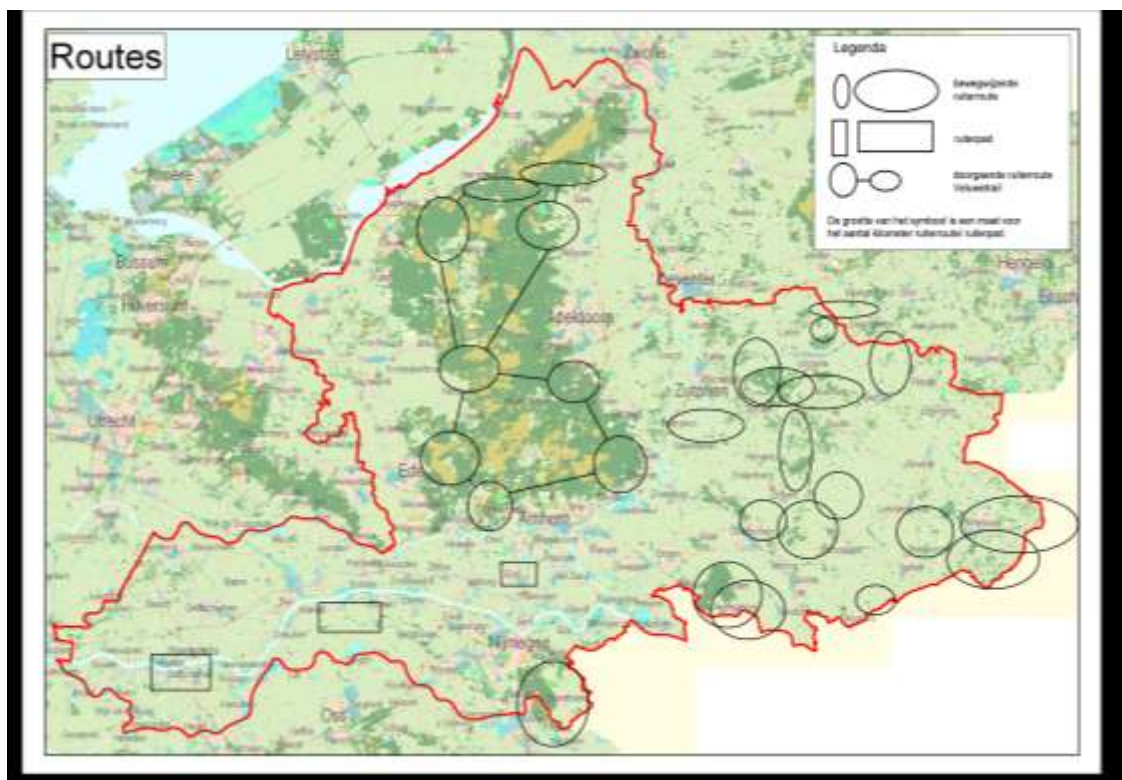
De Veluwe Trail is de bekendste ruiterroute van Nederland; deze voert over de Hoge Veluwe in Gelderland. De Veluwe Trail bestaat uit een doorgaande ruiterroute van 160 kilometer en 9 dagtochten van 25 tot 30 kilometer. In totaal omvat de Veluwetrail een ruiterroute van ongeveer 500 kilometer. Op de website van de Stichting Hippisch Toerisme staat een overzichtskaart. Hierop staan ook 23 aanbieders van horecagelegenheden en overnachtingplaatsen voor paard en ruiter.

In het oosten van Gelderland lopen 18 ruiter- en menroutes, in afstand variërend van 9 tot 75 kilometer. Deze routes maken deel uit van de doorgaande ruiterroute 'Met paard te gast in de Achterhoek'. In de bijbehorende gids staan zeven dagroutes, vier doorgaande routes en informatie over hoefsmeden en overnachtingadressen. Er zijn 10 menroutes en 5 ruiterroutes, de overige 3 zijn door zowel ruiters als mannen te rijden. Op dit moment ligt in Oost Gelderland ongeveer 480 kilometer ruiterroute. Er zijn 4 ruiter/menroutes in voorbereiding. Deze beslaan 142 kilometer. In totaal zal er dus ongeveer 622 kilometer aan ruiter en menroutes beschikbaar zijn in deze regio.

De Euregio Rijn-Waal beslaat het rivierengebied in het zuiden van de provincie Gelderland, een gedeelte van de Zuidwest-Veluwe en de Achterhoek, een gedeelte van Noordoost-Brabant en de Duitse regio NederRhein. Er is een ruiterroute uitgezet van 1300 kilometer, langs ruitersporen en de openbare weg. Er liggen 65 'paardenstations' met overnachtingsmogelijkheden voor ruiter en paard. De route is bewegwijzerd met een knooppuntensysteem. Daarmee en met de kaarten uit de Ruiteratlas Euregio Rijn-Waal kan de ruiter zich oriënteren.

In de Betuwe, Bommelerwaard (nabij Zaltbommel) en het Land van Maas en Waal (ten oosten van Nijmegen) liggen afzonderlijk ruitersporen.

Figuur 4.3.5 Ruimtelijke spreiding ruitersporen en routes in de provincie Gelderland

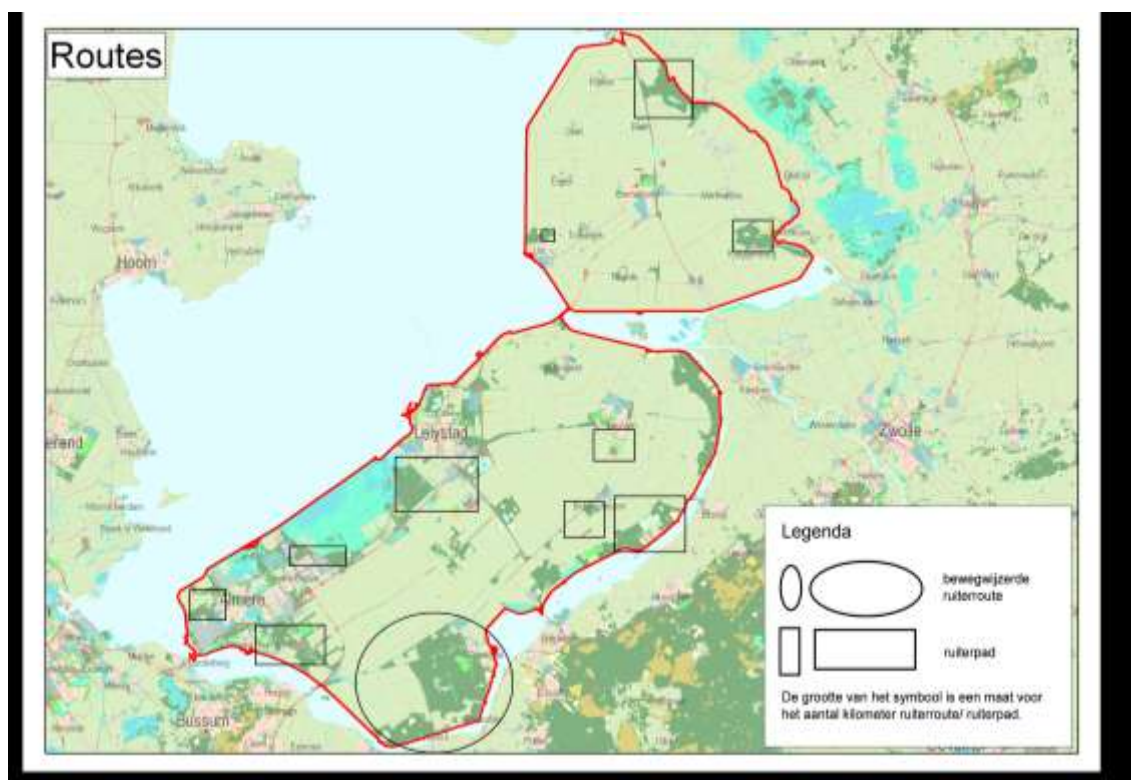
Kaart: Stichting Recreatie, 2007.

4.3.6 Flevoland

In de provincie Flevoland bevinden zich verschillende ruiterspaden. Rond Almere bevinden zich drie ruiterspaden van 7, 8 en 15 kilometer lang. Bij Lelystad bevindt zich een ruiterspad van 23 kilometer, bij Dronten 12 kilometer, Kraggenburg 9 kilometer, Urk 2 kilometer en Kuinre 30 kilometer. Het gaat in alle gevallen om losse ruiterspaden, die niet aansluiten op andere routes. Deze routes zijn vooral voor recreatieve tochtjes van ruiters uit de omgeving. In Biddinghuizen bevinden zich twee ruiterspaden van 30 en 15 kilometer.

De enige ruiterroute van de provincie Flevoland is de Zeebodemtrail. Deze ruiterroute bevindt zich in de gemeente Zeewolde en is 80 kilometer. De route is bewegwijzerd en afgedrukt op een kaart. Op deze kaart staan ook de maneges, campings, pensionstallen, parkeerplaatsen en rustpunten. Op de website staan 6 adressen van overnachtingsmogelijkheden en terreinbeherende instanties.

Figuur 4.3.6 Ruimtelijke spreiding ruiterspaden en ruiterroutes provincie Flevoland

Kaart: Stichting Recreatie, 2007.

4.3.7 Noord-Brabant

In de inventarisatie van het Van Hall Instituut van 2002 werd 594 kilometer aan ruiters- en menpaden gevonden. Er werd vastgesteld dat de Noord-Brabant (nog) geen doorgaande routes had. Inmiddels heeft Noord-Brabant een uitgebreid routenetwerk voor recreatieve ruiters en menners. Veel dagroutes kunnen door een knooppuntensysteem worden gecombineerd tot meerdaagse doorgaande routes. Omdat de routes veelal grensoverschrijdend zijn is het moeilijk aan te geven hoeveel kilometer route de provincie precies heeft.

Routes voor recreatieve ruitersport zijn in de meeste Brabantse regio's goed vertegenwoordigd. Het routenetwerk sluit aan op ruiterpaden en –routes in Gelderland, Limburg en Vlaanderen en Duitsland en is onderverdeeld in vier, elkaar deels overlappende, deelgebieden:

- Grensland Taxandria: dit deel van het netwerk beslaat de Antwerpse Kempen, De Baronie van Breda en Midden-Brabant.
- De Meierij, van Duinen tot Mortelen. Dit gebied omvat Heusden, Loon op Zand, Oisterwijk, Haaren, Vught, Boxtel, 's-Hertogenbosch, Sint-Oedenrode, Sint-Michielsgestel en Schijndel. Het routenetwerk in de Meierij is ongeveer 300 kilometer en bestaat uit zeven gesloten lussen.
- Noordoost-Brabant, Van Maas tot Vredepeel. Lith, Oss, Nuland, Heeswijk-Dinther, Veghel, Uden, Boekel, het land van Cuijk en natuurgebied de Maashorst zijn bestemmingen van dit routeonderdeel.
- Zuidoost-Brabant, van de Kempen tot de Peel. Het routenetwerk in deze grensregio doet onder andere Oirschot, Bladel, Someren, Helmond, Son en Breugel en Best aan.

In Brabant zijn relatief veel voorzieningen voor ruitertoeristen en -recreanten. Op routekaarten die voor de vier verschillende Brabantse gebieden beschikbaar zijn is ingetekend waar welke voorzieningen zich bevinden.

Figuur 4.3.7 Ruimtelijke spreiding ruiterroutes provincie Noord-Brabant

Kaart: Stichting Recreatie, 2007

4.3.8 Utrecht

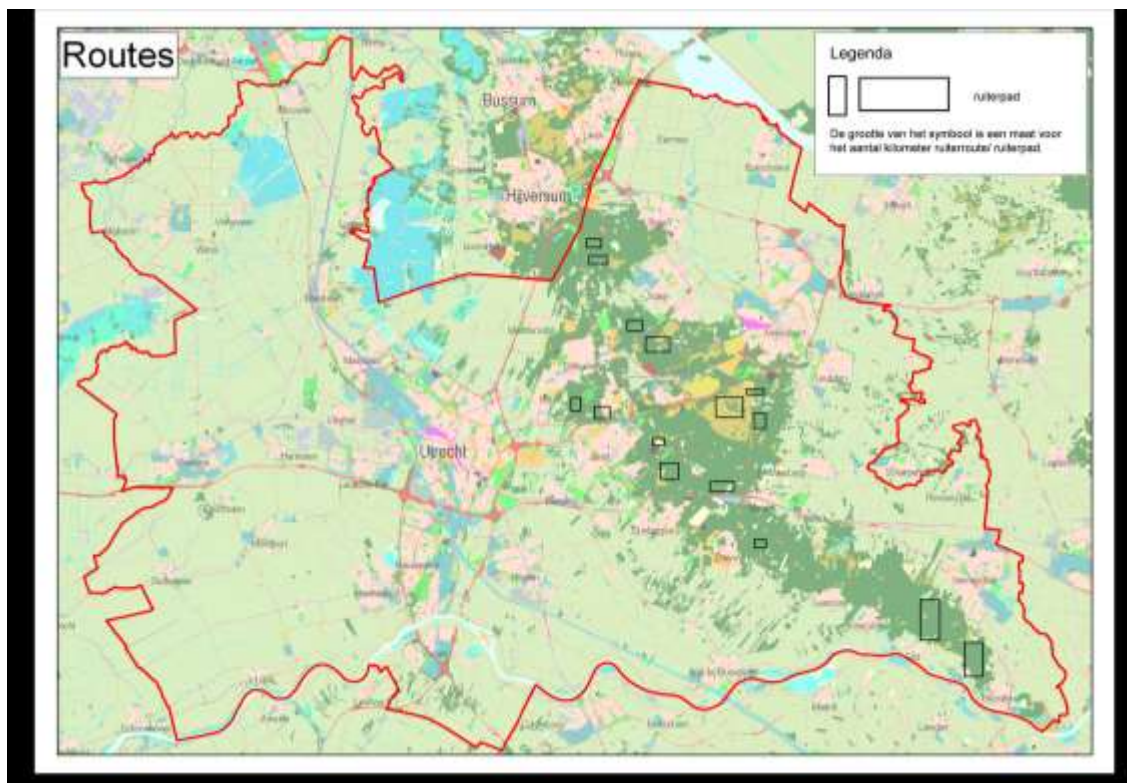
In de provincie Utrecht ligt een uitgebreid men- en ruiterspadennetwerk, aldus de analyse van Van Hall (2003). De paden liggen echter niet gelijk verdeeld over de provincie, maar geconcentreerd in het oostelijke deel. Met name de Utrechtse Heuvelrug en boswachterij de Vuursche hebben ruiterspaden (de Wit, 2003).

In het algemeen sluiten de bestaande men- en ruiterspaden wel aan op een lopende men en/of ruiterroute. Uit het onderzoek van de Wit (2003) blijkt echter dat niet alle gebruikers van ruiterspaden dit herkennen. Dit kan wellicht voor een deel worden verklaard door het versnipperde beheer en eigendom van de ruiterspaden in de provincie. Ook de informatie is versnipperd en onduidelijk. Er is geen herkenbaar of in kaart gebracht ruiterroutesysteem of –netwerk. Het is dus aan individuele ruiters en menners om een langere dagroute of meerdaagse route uit te stippelen.

Naast het ontbreken van een routenetwerk is ook de aanwezigheid van voorzieningen voor ruiters onduidelijk. Er zijn niet of nauwelijks bedrijven die zich op ruitertoeristen richten. De regio zal daarom waarschijnlijk maar beperkt worden gebruikt door ruitertoeristen.

In het westelijke deel van de provincie Utrecht zijn geen of weinig ruiterspaden te vinden. Dit deel van de provincie is waarschijnlijk ook minder aantrekkelijk voor ruiters. Dit betekent overigens niet dat er geen behoefte is aan paden en routes.

Figuur 4.3.8 Ruimtelijke spreiding ruiterspaden provincie Utrecht

Kaart: Stichting Recreatie, 2007

4.3.9 Noord-Holland

Het aantal ruiterspaden in de provincie Noord-Holland is beperkt. Er is geen sprake van een routenetwerk met aansluitende paden. Wel zijn er een aantal afzonderlijke gebieden waar voorzieningen voor recreatieve ruiters zijn, of die voor ruiters toegankelijk zijn. Met name de stranden vormen een belangrijk gebied voor ruiters.

Op het eiland Texel zijn alle verharde paden voor ruiters toegankelijk. Daarnaast heeft het eiland een netwerk van ruiterspaden (30 kilometer ruiterspad). Ruiters mogen ook van het strand gebruik maken. In het hoogseizoen (van 1 mei tot 1 oktober) mag dit alleen voor 10 uur 's ochtends en na 19.00 uur 's avonds. De Stichting Paardenroutes Texel, een samenwerkingsverband van stallen, pensions en horecagelegenheden zet zich in om het recreatief paardrijden en mensen aantrekkelijker te maken (Texel Toerist, 2007).

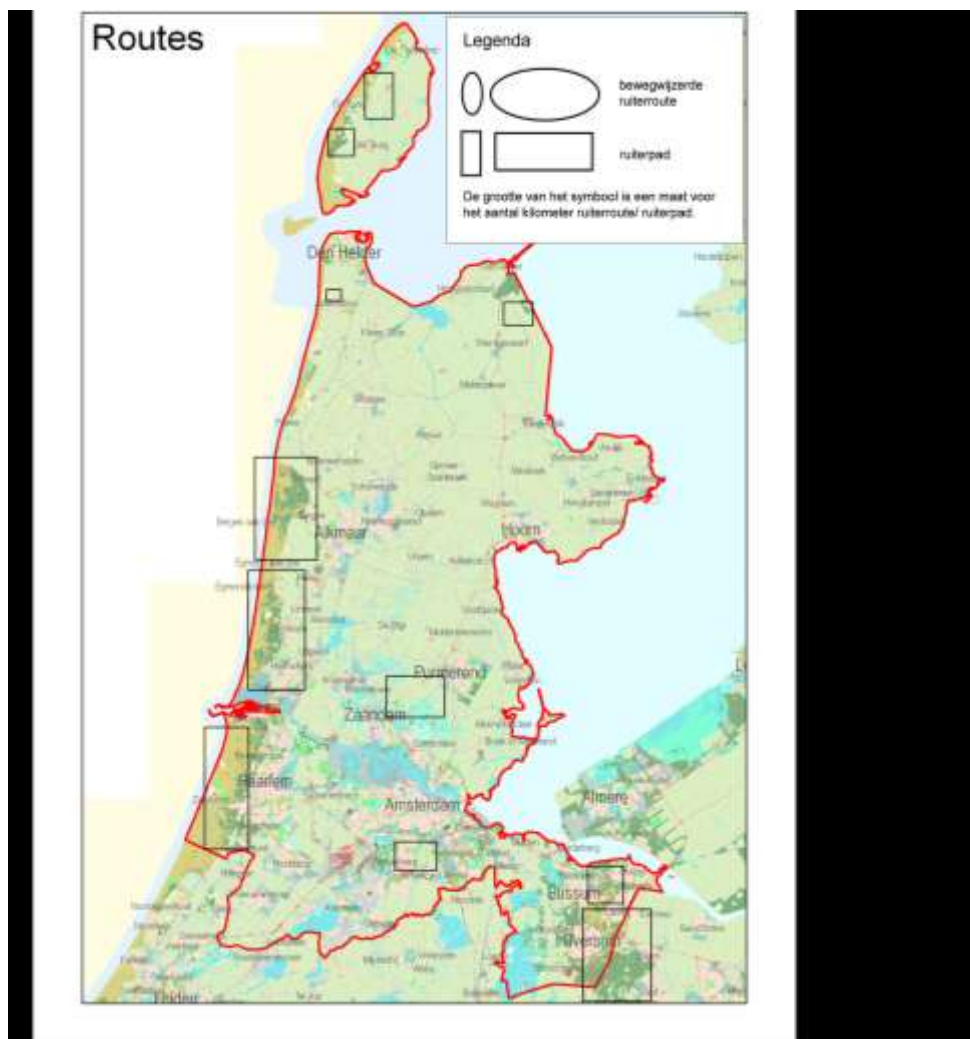

Veel stranden in Noord-Holland zijn in de zomer voor paardrijders afgesloten, waaronder het Noord-Hollands duinreservaat, de Schoorlse duinen en Nationaal Park Zuid-Kennemerland. De ruiterspaden in de duinen zijn wel het hele jaar toegankelijk.

Het Goois Natuurreservaat heeft een uitgebreid ruiterspadnetwerk. Ruiters hebben hiervoor wel een vergunning nodig.

In de provincie Noord-Holland bestaat de vereniging Paardentoeisme Noord-Holland. Dit is een samenwerkingsverband tussen 24 ondernemers uit de recreatieve paardensector, die het paardentoeisme willen promoten en diverse ruiter- en menroutes willen ontwikkelen. De deelnemers zijn o.a. een hoefsmid, campings met paardenstalling, een winkels met paardensportartikelen en maneges. De vereniging heeft een eigen website waarop recreanten een overzicht van de accommodaties kunnen vinden.

Figuur 4.3.9 Ruimtelijke spreiding ruiterpaden en ruiterroutes Provincie Noord-Holland

Kaart: Stichting Recreatie, 2007

4.3.10 Zuid-Holland

Ondanks het hoge percentage paardrijders heeft de provincie Zuid-Holland maar beperkte mogelijkheden voor recreatief buiten rijden. Met name de stranden lenen zich voor het maken van tochten. Er is geen routenetwerk voor ruiters en menners. Wel zijn er een aantal gebieden die geschikt zijn voor het maken van dagtochten, waaronder het Hollands Duingebied (40 kilometer ruiterpad), de Duinen van Voorne en het waterwingebied Meijndel. Net als in Noord-Holland is het strand in Het Hollands duingebied in het hoogseizoen verboden terrein voor paarden. In Meijndel is het strand in het hoogseizoen tussen 07.00 uur en 19.00 uur voor paarden afgesloten.

In het Nationale Landschap de Hoeksche Waard ligt slechts 1 ruiterpad van 3 kilometer. Een van de doelstellingen van Nationale Landschappen is het vergroten van de recreatieve toegankelijkheid. Er zijn plannen voor het aanleggen van ruiter- en menroutes in dit gebied, die op dit moment op haalbaarheid worden onderzocht.

Figuur 4.3.10 Ruimtelijke spreiding ruiterpaden en ruiterroutes provincie Zuid-Holland

Kaart: Stichting Recreatie, 2007.

4.3.11 Limburg

In de provincie Limburg zijn 5 ruiterroutes variërend van 20 tot 75 kilometer. Deze routes zijn voor zowel ruiters als menners toegankelijk. De routes liggen verspreid over de provincie en sluiten niet op elkaar aan. In Midden-Limburg liggen 2 grotere routenetwerken; het land van Peel en Maas en Ruiterroutenetwerk Midden-Limburg. In het zuiden liggen kleine stukjes ruiterpad variërend van 15 tot 50 kilometer. Het stuk route in Noord Limburg maakt deel uit van de Euregioroute Rijn-Waal. De ruiters kunnen zich op deze route oriënteren met behulp van verschillende losse kaarten. Op deze kaarten wordt geen informatie gegeven over recreatieve voorzieningen. De KNHS en de Limburgse Land- en Tuinbouw Bond werken inmiddels samen om dit te verbeteren.

Figuur 4.3.11 Ruimtelijke spreiding ruiterpaden en ruiterroutes Provincie Limburg

Kaart: Stichting Rereatie, 2007.

De gemeente Nuth heeft het ontwikkelen van paardentoeisme tot een van de drie speerpunten van het toeristisch beleid benoemd. De gemeente verwacht meer bezoekers aan te trekken door het aanleggen van een uitgebreid netwerk van ruiterpaden en routes gecombineerd met paardvriendelijke horecavoorzieningen (Gemeente Nuth, 2007).

4.3.12 Zeeland

Een aantal Zeeuwse regio's heeft relatief veel ruiterroutes. In het Nederlands-Belgische grensgebied van Zeeuws-Vlaanderen ligt een vrij uitgebreid routenetwerk, met zowel afzonderlijke routes als een doorgaande route van oost naar west. Dit routenetwerk is grotendeels aangelegd in samenwerking met Vlaanderen, met Europese subsidie. Bij het aanleggen geen rekening gehouden met de vraag uit de regio en zijn terreinbeheerders maar mondjesmaat geconsulteerd. Door gebrek aan belangstelling van gebruikers en terreinbeheerders zijn voorzieningen voor een deel verwijderd en paden afgesloten.

De losse routes beslaan in totaal ongeveer 460 kilometer en kunnen zowel afzonderlijk of als onderdeel van de doorgaande route gereden worden. Ook op Walcheren (200 kilometer) en Noord-Beveland (100 kilometer) zijn diverse dagroutes, die veelal ook tot doorgaande tochten te combineren zijn.

Figuur 4.3.12 Ruimtelijke spreiding ruitersporen en ruiterroutes provincie Zeeland

Kaart: Stichting Recreatie, 2007.

Diverse Zeeuwse ondernemers bieden voorzieningen voor ruitersrecreanten en -toeristen. Bij de KNHS regioconsulent ter plaatse zijn 36 adressen bekend van maneges, campings, hotels en pensions die overnachting of horecavoorzieningen bieden voor ruiter en paard.

In Zeeland lijkt de recreatieve paardensport zich vooral te concentreren in de regio's die het meest door toeristen worden bezocht. In Zuid-Beveland, Schouwen-Duiveland, Sint Philipsland en het eiland Tholen zijn er niet of nauwelijks routes, maar is hier wel behoefte aan, aldus de KNHS regioconsulent ter plaatse.

4.4 Conclusie

Een aantal regio's, waaronder Noord-Brabant, Drenthe, Gelderland en Overijssel zijn relatief goed voorzien van ruiterspaden en ruiterroutes, terwijl andere, waaronder Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, een zeer beperkt aanbod hebben.

In sommige provincies is een duidelijk routesysteem, in andere provincies zijn meerdere routesystemen. Dit kan tot verwarring leiden. In de provincie Gelderland bevinden zich bijvoorbeeld drie systemen die elkaar overlappen. In Drenthe is een eenduidige bewegwijzering door middel van paardenstoelen.

Het is moeilijk om een plausibel beeld te krijgen van het aantal kilometer ruiterroutes en ruiterspaden in Nederland. In de gebruikte informatiebronnen worden de begrippen door elkaar gebruikt. Ruiterroutes lopen niet alleen over ruiterspaden maar ook over de openbare weg.

De enige cijfers over de hoeveelheid ruiterspad komen uit het Van Hall onderzoek (2003). Op basis van dit onderzoek komen we tot een getal van ongeveer 4000 kilometer ruiterspad. Dit getal is echter zeer indicatief, aangezien de betrouwbaarheid van dat onderzoek niet optimaal is en de cijfers voor een deel verouderd zijn. Een deel van de ruiterspaden is onderdeel van ruiterroutes. Hoeveel kilometer ruiterroutes er over de openbare weg lopen is onbekend.

5 GEBRUIK VAN RECREATIEVE ROUTES EN VOORZIENINGEN

Hoofdstuk 5 gaat over de aard en omvang van het gebruik van hippische routes en voorzieningen. In paragraaf 5.1 worden eerst algemene cijfers gegeven over de aard en omvang van het gebruik van recreatieve routes. Daarna kijken we hoeveel gebruik er wordt gemaakt van verschillende regionale routes. Zijn er verschillen tussen bepaalde regio's? In paragraaf 5.2 geven we eerst algemene cijfers over de bestedingen van ruiters bij (toeristische) voorzieningen langs routes. Wat betekenen deze voorzieningen voor de economische spin-off in een regio? Hoe verhouden deze bestedingen zich tot de bestedingen van andere recreanten zoals wandelaars en fietsers?

5.1 Aard en omvang gebruik recreatieve routes

Ongeveer 92% van de recreatieve paardensporters dat wel eens een rit maakt in het buitengebied gaat te paard van de stalling naar het gewenste rijgebied, 8% maakt gebruik van een trailer of vrachtwagen (ZKA Consultants and Planners, 2006). Deze cijfers komen overeen met de resultaten uit het onderzoek van het Kenniscentrum Toerisme en Recreatie (Korteweg Maris, 2006). Hierin geeft 93% van de respondenten aan dat zij de buitenrit in de directe omgeving van de stal maken. De belangrijkste redenen om toch met de trailer naar een ander gebied te gaan zijn de afwisseling van het landschap en de natuur, vakantie en de aanwezigheid van doorlopende ruiterroutes in andere regio's.

De gemiddelde afstand tussen de stalling en het gewenste rijgebied bedraagt gemiddeld 2,2 kilometer. Dit is bijna een kilometer meer dan in 2001 (gemiddeld 1,3 kilometer) (ZKA Consultants and Planners, 2006). Er is niet onderzocht waardoor dat komt. Mogelijk speelt de toenemende verstedelijking een rol, waardoor bestaande maneges meer ingebouwd raken.

Aantal buitenritten en duur buitenrit

221.000 paardensporters geven aan dat de vrije natuur de belangrijkste plaats is waar zij de ruitersport beoefenen. Op de vraag of men wel eens ritten maakt in de vrije natuur antwoordt vier op de vijf paardensporters (362.500) bevestigend. In de zomerperiode worden door recreatieve menners en ruiters gemiddeld 2,9 buitenritten per maand gemaakt. In de winter ligt dat aantal iets lager; namelijk 1,7 (ZKA Consultants and Planners, 2006).

De gemiddelde duur van een rit bij menners is 2 à 3 uur; bij ruiters duurt een rit gemiddeld 1 à 2 uur (Franssen, 2004). Tijdens een dagtocht kunnen ruiters en menners ongeveer 20 tot 30 kilometer afleggen er van uit gaande dat er tussendoor ongeveer 1,5 uur gepauzeerd wordt (Stichting Hippisch Toerisme, 2007).

Ongeveer 47% van de paardensporters dat wel eens in de vrije natuur rijdt, doet dat in georganiseerd verband (met de manege, rijvereniging, paardrijkamp ect.). Meer mensen rijden op eigen gelegenheid (76%).

Gebruik bewegwijzerde routes

Uit het onderzoek ruiterecreatie en ruitertoerisme (Korteweg Maris, 2006) blijkt dat het merendeel (60%) van de respondenten zelf een route bedenkt, 36% rijdt altijd hetzelfde rondje, 16 % gebruikt bewegwijzerde routes en 5 % gebruikt een kaart om de route te bepalen.

Een andere vraagstelling in dit onderzoek leidde tot andere resultaten. Op de vraag of men wel eens gebruik maakt van bewegwijzerde ruiterroutes antwoordt 54% bevestigend. Dit cijfer is vergelijkbaar met de resultaten van het KNHS Paardensportonderzoek (ZKA Consultants and Planners, 2006).

5.2 Gebruik recreatieve voorzieningen

Maar liefst 85% van de paardenbezitters zou zijn of haar paard graag meenemen op vakantie (Korteweg Maris, 2006). Volgens het KNHS Paardensportonderzoek (ZKA Consultants and Planners, 2006) telt Nederland ruim 90.000 paardensporters die minimaal één paard of pony bezitten. Dit zou een potentiële markt betekenen van 76.500 paardensporters. Paardentoeristen zijn bereid om 30 tot 50 euro te betalen voor een overnachting van de eigenaar en het paard. Bestedingen aan eten en drinken en overige activiteiten zijn daarbij niet meegerekend.

Van de paardensporters zonder eigen paard heeft 93% interesse in het huren van een paard tijdens de vakantie. Volgens het KNHS Paardensportonderzoek (ZKA Consultants and Planners, 2006) telt Nederland ruim 365.000 paardensporters die geen paard of pony hebben. Dit zou betekenen dat 340.000 paardensporters belangstelling hebben voor een vakantie waarbij zij één of meer dagen een paard huren. Zij zijn bereid om 40 tot 60 euro te betalen voor een overnachting inclusief de huur van een paard voor één dag. Bestedingen aan eten en drinken en overige activiteiten zijn daarbij niet meegerekend.

Bijna de helft van de respondenten (49%) van het Onderzoek ruiterecreatie en ruitertoerisme geeft aan dat zij een buitenrit wel eens onderbreken (Korteweg Maris, 2006). De meest genoemde reden is het laten rusten van het paard en iets gaan eten of drinken bij een horecagelegenheid. Omdat de meeste buitenritten gemaakt worden in de eigen woonomgeving en meestal beperkt van duur zijn, blijven de bestedingen tijdens deze ritten meestal ook beperkt. Wanneer buitenritten onderbroken worden, geeft 36% maximaal 5 euro uit en 35% besteedt maximaal 10 euro. In Drenthe ligt het bestedingspatroon hoger. Hier wordt bij een dagtocht 18 euro per persoon per dag uitgegeven (Waninge, 2005). Het CVTO (2007) heeft berekend dat per paardensport-

activiteit 5,47 euro per persoon wordt uitgegeven. Het grootste deel hiervan (2,85 euro) gaat naar toegangsprijzen, deelnamekosten, huurprijzen e.d..

Economische spin-off

Er zijn nauwelijks gegevens beschikbaar over de economische spin-off effecten van ruitersrecreatie en –toerisme.

De gemiddelde paardensporter besteedt jaarlijks €1035 aan zijn hobby. Paardrijders zonder eigen paard besteden aanzienlijk minder dan paardrijders met eigen paard, namelijk €600 per jaar tegenover €2700 (AD, 2007).

In regio's met ruiterroutenetwerken zijn vaak veel bedrijven die voorzieningen bieden voor ruitersrecreanten en toeristen, waaronder pensions en campings met stalling en paardvriendelijke horeca. Onduidelijk is echter in hoeverre deze bedrijven kunnen bestaan van paardenrecreatie alleen.

Ook is onduidelijk hoeveel overnachtingen jaarlijks kunnen worden toegeschreven aan ruitertoerisme. Van de provincie Drenthe is bekend dat ruiters en menners in 2004 goed waren voor 96.000 overnachtingen. Het Drentse ruitertoerisme biedt werk aan 350 personen op 60 bedrijven (Waninge, 2005).

5.3 Conclusie

De afstand tussen het woonhuis en de locatie van de beoefening van de paardensport is tussen 2001 en 2006 toegenomen, van 7,4 naar 8,5 kilometer. Ook de afstand tussen de stal van het paard en het gewenste rijgebied is toegenomen van 1,3 naar 2,2 kilometer. Een mogelijke oorzaak is de verstedelijking; mensen wonen steeds verder van de plek waar ze de paardensport beoefenen en maneges raken meer ingebouwd. Ook het veranderende recreatiegedrag, dat gekenmerkt wordt door een grotere mobiliteit en een kritische consument, speelt mogelijk een rol.

Voor bewoners van de Randstad is de situatie waarschijnlijk anders. Vanwege het relatief geringe aantal maneges per paardensporter en het beperkte aanbod aan ruitersporen en verkeersluwe wegen zal de afstand tussen het woonhuis en de beoefening van de ruitersport hier waarschijnlijk groter zijn dan in de rest van het land. Het is niet bekend hoeveel mensen hierdoor besluiten om vooral binnen of in

de bak te rijden en hoeveel mensen uit het westen naar andere delen van Nederland gaan om buiten te rijden.

Wanneer de bestedingen van recreatieve paardensporters tijdens een buitenrit worden vergeleken met die van fietsers, dan blijken ze dicht bij elkaar te liggen. Bij een meerdaagse tocht geven zowel paardensporters als fietsers tussen de 30 en 50 euro uit voor een overnachting. Bij een dagtocht ligt dat voor beide groepen recreanten rond de vijf euro. Er bestaan verschillen tussen regio's in het bestedingspatroon van zowel paardensporters als van fietsers.

Er is geen informatie bekend over de mate van het gebruik van regionale routes en voorzieningen per provincie. Hierdoor kan nauwelijks iets worden gezegd over de economische spin-off van een ruiterroute. Wel is duidelijk geworden dat in de gebieden met een uitgebreid routenetwerk de samenwerking tussen bedrijven beter ontwikkeld is. Er is veel animo van bedrijven om mee te liften op de bekendheid van een routenetwerk. Het lijkt dus de moeite waard om routenetwerken te ontwikkelen in kansrijke regio's.

6 AANLEG EN ONDERHOUD ROUTES: KANSSEN EN BEDREIGINGEN

Dit hoofdstuk gaat over de belangrijkste aandachtspunten en ontwikkelingen die naar voren kwamen uit interviews met verschillende personen betrokken bij de aanleg en ontwikkeling van routes. Ook woonden we het KNHS symposium 'Toegang te paard' bij, waar we gedurende workshops de behoefte aan voorzieningen voor recreatief paardrijden in het buitengebied peilden onder de aanwezigen.

De geïnterviewde personen zijn:

Dhr. J. Blok, Staatsbosbeheer (SBB)

Dhr. E. van Turnhout en mevr. L. van de Kreeke, Samenwerkingsverband Regio Eindhoven (SRE)

Dhr. E. Aertsen, Federatie Particulier Grondbezit (FPG)

Dhr. R. Doucet, Stichting Hippisch Toerisme (SHT) en de Nederlandse Vereniging van VrijetijdsRuiters (NVVR)

Dhr. R. Ankoné, Regio Twente

Dhr. G. van Keulen, Provincie Overijssel

Dhr. H. Hartog en Mevr. G. Kraak, Recreatieschap Drenthe

Mevr. J. Hörst-Snellenberg, Groenservice Zuid-Holland

Mevr. L. Braun, KNHS, afdeling Recreatiesport

6.1 Financiering van aanleg en onderhoud

Het ontbreken van voldoende financiering voor aanleg en onderhoud is een van de belangrijkste redenen van beheerders om terreinen niet open te stellen voor ruiters en menners.

Het aanleggen van ruitersporen vergt een aanzienlijke financiële investering. Het aanleggen van ruiterroutes is vaak minder kostbaar. Er wordt namelijk vooral gebruik gemaakt van bestaande paden en openbaar toegankelijke, verkeersluwe wegen. Wel zijn er kosten voor het aanbrengen van bewegwijzering, de ontwikkeling van een kaart of routeboekje en voor promotie van de route en de streek als paardenbestemming.

Het is vaak goed mogelijk om subsidie te krijgen voor de aanleg van paden en routes. Soms wordt een beroep gedaan op Europese middelen en ook provincies en gemeenten dragen regelmatig bij. Daarnaast is de paardensector soms ook bereid om zelf te investeren. Maneges willen graag een veilige verbinding met nabijgelegen natuurgebieden en zijn soms bereid hier aan mee te betalen.

In tegenstelling tot de aanleg van routes is voor onderhoud niet of nauwelijks geld beschikbaar. Dit is voor veel terreinbeheerders dan ook reden om geen ruiters toe te laten.

Staatsbosbeheer, een van de belangrijkste aanbieders van ruitersporen, kan voor aanleg en onderhoud van paden gebruik maken van de beheersvergoeding die zij krijgt van het rijk. Hierin is wel recreatieve toegankelijkheid opgenomen, maar is niet gespecificeerd welke recreantengroepen dit betreft.

Landgoederen kunnen in aanmerking komen voor belastingvoordeel op basis van de natuurschoonwet (NSW). Openstellen van de terreinen hoeft niet, maar brengt wel extra voordelen met zich mee. Bij volledige openstelling hoeven er geen successierechten te worden afgedragen. Landgoederen die niet zijn opengesteld

komen alleen voor een gedeeltelijke vrijstelling in aanmerking (LNV, 2007). Om voor vrijstelling van successierechten in aanmerking te komen hoeft een landgoed alleen toegankelijk te zijn voor wandelaars. Openstelling voor andere recreanten, waaronder fietsers, ruiters of menners is geen voorwaarde. Een aantal landgoederen is wel opengesteld voor ruiters en menners, vaak ook uit persoonlijke interesse van de eigenaren. Met name de wat grotere terreinen zien vaak ook mogelijkheden tot bijverdiensten door voorzieningen voor ruiters aan te bieden. Bij de wat kleinere terreinen zijn die kansen er vaak minder.

Ook de vergoedingen in het kader van het programma beheer verplichten niet tot het toelaten van ruiters. Dit is bovendien een thema waarover de meningen verdeeld zijn. Sommige vertegenwoordigers van de paardensector vinden dat toegankelijkheid voor recreanten per definitie ook zou moeten gelden voor ruiters, tenzij er zwaarwegende argumenten gelden om ruiters te weigeren. Anderen zien meer in een toevoeging van een derde pakket (naast de bestaande pakketten met en zonder recreatie) met een aanvullende vergoeding voor het toelaten van ruiters en menners. Veel terreinbeheerders daarentegen voelen niets voor een verandering van de beheervergoeding. Terreinbeheerders willen wel een vergoeding voor het onderhoud van paden en voor gedeeld inkomen, maar vinden dat openstelling vrijwillig moet gebeuren. Veel terreineigenaren geven daarom de voorkeur aan een vergoeding uit lokale middelen, bijvoorbeeld van een gemeente in samenwerking met gebruikers. De vergoeding mag ook in natura worden aangeboden, bijvoorbeeld als de leden van de plaatselijke manege het onderhoud op zich nemen.

Natuurschoonwet (NSW)

Een rangschikking onder de Natuurschoonwet biedt landgoederen belastingvoordelen, waaronder een vrijstelling van successierechten. In de NSW is een landgoed als volgt gedefinieerd:

'Een landgoed is een, in Nederland gelegen, geheel of gedeeltelijk met bossen of andere houtopstanden bezette onroerende zaak - daaronder begrepen die waarop een buitenplaats of andere, bij het karakter van het landgoed passende, opstallen voorkomen – voor zover het blijven voortbestaan van die onroerende zaak in zijn karakteristieke verschijningsvorm voor het behoud van het natuurschoon wenselijk is.'

Om voor volledige vrijstelling van successierechten in aanmerking te komen moeten landgoederen worden opengesteld voor wandelaars. Er geldt een minimum padlengte van 50 meter per hectare bos en 25 meter voor de overige terreinen, waaronder landbouw- en natuurterreinen (LNV, 2007).

Provinciale subsidieregeling natuurbeheer en agrarisch natuurbeheer (PSN / PSAN) (programma beheer)

De PSN en PSAN bieden terreinbeheerder subsidies voor de aanleg en het beheer van natuur. Er zijn verschillende pakketten mogelijk, waaronder een recreatiepakket. Het recreatiepakket verplicht terreinbeheerders onder andere tot het aanleggen en onderhouden van voldoende wegen, paden en vaarwegen die recreatief gebruik van het terrein mogelijk maken. Daarnaast dienen beheerders medewerking te verlenen aan de aanleg en het onderhoud van doorgaande langeafstandroutes voor wandelaars en fietsers (LAW's en LF's).

6.2 Aansprakelijkheid

Een van de redenen waarom het onderhoud van paden veel kost is de zorgplicht die terreineigenaren hebben. De zorgplicht houdt in dat terreineigenaren die hun gebied openstellen voor recreanten moeten zorgen voor het onderhoud van de voorzieningen die deze toegankelijkheid met zich meebrengt. De terreinbeheerder is aansprakelijk voor eventuele schade die voortvloeit uit het in gebreke blijven van deze zorgplicht.

Veel landeigenaren zijn bang voor schadeclaims van recreanten. Daarbij achten zij het risico op claims van ruiters groter dan van andere recreanten en verwachten zij overlast van paarden voor andere recreanten. Paarden zijn schrikachtig, een ongeluk kan makkelijk gebeuren. Ook het onderhoud van ruiterspaden vergt meer werk. Ruiters zitten hoog, bomen langs paden moeten dus tot veel grotere hoogte worden gesnoeid, wat extra kosten met zich meebrengt.

Niet alle beheerders zien ruiters als een potentieel risico. Wel geven verschillende betrokkenen aan dat een collectieve verzekering of regionaal fonds gewenst zou zijn als verzekering tegen mogelijke claims. Verwacht wordt dat in de praktijk niet of nauwelijks aanspraak gemaakt zal worden op dergelijke voorzieningen, waardoor de kosten laag blijven. Het weggenomen risico zal echter voor een aantal terreinbeheerders wel aanleiding zijn hun terrein open te stellen voor ruiters. Nader onderzoek is gewenst om te bepalen hoe een dergelijke voorziening het best kan worden opgezet.

6.3 Conflicten tussen gebruikers

Een deel van de hogere kosten van ruiterspaden komt voort uit het feit dat ze slecht zijn te combineren met voorzieningen voor andere recreatievormen. Ruiters worden niet graag geconfronteerd met bijvoorbeeld nordic walkers, mountainbikers en loslopende honden. Paarden kunnen hiervan schrikken. Omgekeerd komen veel wandelaars en fietsers onderweg niet graag ruiters tegen. Paarden zijn groot en daardoor intimiderend. Ook is het niet fijn wandelen als zandgrond door paarden is belopen.

Beheerders kiezen er daarom vaak voor om aparte paden voor wandelaars, fietsers en ruiters aan te bieden. Er moet ook gedacht worden aan voldoende afstand tussen de verschillende soorten paden, zodat fietsers geen last hebben van opstuivend zand en minder ervaren ruiters niet geneigd zijn om op het fietspad over te stappen als de omstandigheden eens iets minder zijn. In de praktijk is een dergelijke afstand echter niet altijd mogelijk. Soms kiezen beheerders er daarom voor om van ruiterpaden af te zien. Vanwege het relatief geringe gebruik van ruiterpaden, zeker in vergelijking met andere soorten paden, krijgt de ruitersport vaak geen prioriteit. Hierbij spelen uiteraard ook de eerder genoemde bezwaren, waaronder de hoge beheerkosten en risico's een rol. Voor ruiters en menners zijn ruiterpaden echter zeer waardevol. Het wordt namelijk steeds moeilijker om verkeersluwe wegen te vinden, met name in de Randstad.

6.4 Tegengaan van versnippering

Veel partijen houden zich bezig met recreatief paardrijden in het buitengebied. Positief is dat hierdoor veel initiatieven worden genomen. Anderzijds leidt het ook tot versnippering en onduidelijkheid. Een voorbeeld van een dergelijke versnippering is de bewegwijzing van paden en routes. Iedere regio hanteert zijn eigen systeem, waarbinnen terreinbeheerders vaak weer een eigen bewegwijzering hebben.

Ook wat betreft informatievoorziening is de situatie niet optimaal. Er is geen duidelijk aanspreekpunt voor het verkrijgen van informatie over routes. Terwijl deze informatie voor ruiters en menners juist extra belangrijk is, omdat men in veel gebieden verplicht is op ruiterpaden te blijven.

De regels voor ruiters en menners verschillen per terreinbeheerder en soms zelfs per gebied. Soms moet een toegangsbewijs worden gekocht, soms niet. Soms is een ruiterbewijs verplicht. Soms zijn ruiters verplicht om op de paden te blijven, soms is vrij ruiteren toegestaan. Onduidelijkheid rond regels maakt het ondernemen van een ruiterdagtocht buiten de eigen woonomgeving minder aantrekkelijk.

Om versnippering tegen te gaan is het van belang dat terreinbeheerders en particuliere grondbezitters onderling afstemmen. Terreinbeheerders geven aan dat het beleid van één terreinbeheerder van invloed is op de aanliggende terreinen. Ruiters die in een gebied worden toegelaten zoeken aansluiting en doorgang bij aangrenzende terreinen. Het is daarom van belang dat beheerders in onderling overleg bepalen of paarden wel of niet worden toegelaten en dat wordt samengewerkt om ruiterpaden op elkaar aan te sluiten.

6.5 Promotie van routes

Verschillende partijen geven aan dat de promotie van routes onvoldoende is, en dat dit het gebruik van routes en voorzieningen beperkt. VVV's zijn over het algemeen de aangewezen partij om een lokaal toeristisch-recreatief product bij potentiële gebruikers onder de aandacht te brengen. Bij VVV's is er echter nauwelijks kennis van paardensport.

Het voorbeeld van Drenthe laat zien dat promotie van een regio als paardenbestemming effect heeft. De ruiterpaden in Drenthe worden bezocht door mensen uit andere delen van het land, waaronder Friesland en de Randstad. In Gelderland en Overijssel daarentegen merkt men op dat de meeste mensen uit de Randstad wel de Veluwe weten te vinden, maar dat Salland en Twente voor ruiters uit de Randstad onbekend terrein zijn. Ook het routenetwerk in Brabant wordt

nauwelijks gebruikt door ruiters uit van buiten Brabant. Het is vooral de lokale bevolking die kleinere rondjes rijdt. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat een gebrek aan promotie van Brabant als ruiterbestemming voor een deel het wegblijven van ruiters van elders kan verklaren.

6.6 Gebruikersonderzoek

In geen van de besproken routenetwerken is vooraf onderzoek gedaan naar de wensen van ruiters. Men gaat af op ‘geluiden uit het veld’. Vaak blijft onderbelicht welke wensen ruiters precies hebben. Hoe lang moeten routes zijn? Welke voorzieningen zijn daarbij gewenst? Welke routesysteem heeft de voorkeur? Welke landschappen worden gewaardeerd? Wat zijn de verschillen in wensen tussen ruiters en menners? Wat zijn de motieven om wel of niet buiten te gaan rijden? Al deze zaken zijn in feite onbekend bij initiatiefnemers.

Ook na aanleg van routes en paden wordt het gebruik maar een enkele keer gemonitord. Soms blijkt dat routes en paden maar weinig worden gebruikt. Hiervoor werden verschillende oorzaken aangedragen:

- Ze zijn niet aantrekkelijk genoeg (‘landschappelijke beleving moet voorop staan’)
- Het onderhoud en/ of de bewegwijzering is slecht.
- De bewegwijzering is onduidelijk.
- Ze zijn onvoldoende bekend bij potentiële gebruikers.
- Ze voorzien niet in een behoefte (doorgaande en lange routes, in plaats van relatief korte rondritten).
- De kwaliteit en de bijbehorende voorzieningen is onvoldoende

Verschillende betrokkenen geven aan dat meer kennis over de behoeften van ruiters en menners dringend gewenst is.

6.7 Bijdrage LNV

Wat zou het ministerie van LNV kunnen doen om recreatief paardrijden in Nederland te verbeteren? Deze vraag leverde een aantal suggesties op van de geïnterviewden.

Er is geen behoefte aan landsdekkende doorgaande routes. Dat concluderen verschillende partijen die hier in het verleden mee bezig geweest.

Er is wel behoefte aan meer korte rondjes, vooral in de buurt van grote steden en maneges. Een meerderheid van de ruiters rijdt voornamelijk in de buurt van de eigen woonomgeving en maakt dan een rondje van een of enkele uren. Deze korte rondjes kunnen in een aantal ruiterregio's worden uitgebouwd tot regionale routenetwerken. LNV zou de lagere overheden kunnen stimuleren zich in te zetten voor de aanleg van korte rondjes en regionale routes en hen hierbij voorzien van relevante kennis, waarbij specifieke aandacht voor de Randstadprovincies nodig is.

Het aantal ruiters dat langere tochten maakt en daarbij ook naar gebieden buiten de woonomgeving trekt is veel beperkter. De meeste natuurgebieden zijn al toegankelijk voor ruiters. LNV zou zich daarom vooral moeten inzetten om de toegankelijkheid van het agrarisch gebied en de terreinen van de waterschappen te verbeteren. Er zou bijvoorbeeld een boerenlandpadregeling kunnen komen voor de aanleg van ruiter- en menroutes. De openstelling voor menners is veel beperkter dan die voor ruiters en heeft daarom extra aandacht.

LNv zou zich in moeten zetten om de situatie rond de aansprakelijkheid te verbeteren, bijvoorbeeld door een collectieve verzekering in te stellen. De angst voor schadeclaims weerhoudt beheerders ervan hun terrein voor ruiters en menbers open te stellen.

LNv zou zich in kunnen zetten om de toegangsregels te uniformeren. Ieder gebied heeft zijn eigen toegangsregels, ook bij dezelfde terreinbeheerder. Sommige gebieden zijn alleen toegankelijk voor ruiters en niet voor menbers. Soms is de toegang beperkt tot ruiterpaden, soms kan er vrij geruiterd worden. Ook de bewegwijzering en routemarkering verschilt van gebied tot gebied. Deze diversiteit van toegangsregels leidt tot onduidelijkheid en het wegblijven van ruiters van elders.

LNv zou kunnen investeren in kennis over buitenrijden. In vergelijking met andere recreatievormen zoals wandelen, fietsen en varen zijn gegevens over vraag en aanbod, motieven, wensen en gebruik wel heel mager. Bij het ontwikkelen van routes en voorzieningen gaan lagere overheden en terreinbeheerders daarom vaak op gevoel en 'van horen zeggen' af. Dit leidt in sommige gevallen tot producten en voorzieningen die onvoldoende aansluiten bij de maatschappelijke behoefte.

7 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

7.1 Conclusies

Dit rapport heeft drie doelstellingen:

- Inventariseren van beschikbare kennis en cijfers over het aanbod van en de vraag naar mogelijkheden voor recreatief paardrijden in het buitengebied
- Aangeven van lacunes in de beschikbare kennis
- In kaart brengen van ruimtelijke spreiding van hippische routestructuren en overige recreatieve voorzieningen voor ruiters en menners

Er is weinig kennis over recreatief paardrijden in het buitengebied. Er zijn weliswaar cijfers over het aantal paardensporters in het algemeen, maar de cijfers over buitenrijden zijn dusdanig onzeker dat er weinig over de vraag naar recreatief paardrijden in het buitengebied kan worden gezegd. Ook over de ruimtelijke spreiding van recreatief paardrijden is maar weinig bekend. In dit rapport is in beeld gebracht waar de belangrijkste routes liggen, we weten echter niet waar de gebruikers van deze routes vandaan komen. Dit onderzoek draagt bij aan de onderzoeksdoelstellingen die zijn verwoord in de Visie Paard en Landschap van het ministerie van LNV (2006), namelijk het onderzoeken van kansen en knelpunten in landelijke routestructuren en overige recreatieve voorzieningen voor ruiters en menners. Tegelijkertijd is gebleken dat er nog zeer veel kennislücken zijn die nader onderzoek behoeven.

De belangrijke **kennislacunes** zijn:

- Er zijn geen cijfers over de demografische gegevens van buitenrijders, waaronder leeftijd, geslacht en sociaal-economische status.
- Over regionale- en provinciale spreiding van paardensporters zijn wel enkele cijfers bekend, maar hier zitten hiaten in en het is niet duidelijk of deze mensen in hun eigen regio buiten rijden, terwijl dat voor beleidsvorming noodzakelijke gegevens zijn.
- Er bestaan geen specifieke gegevens over de twee belangrijke groepen buitenrijders, namelijk ruiters en menners.
- Ook zijn er geen kwalitatieve gegevens over buiten rijden. (Hoe lang duren ritten, hoe vaak rijden mensen buiten, met wie, wat zijn hun motieven en wensen en welke gebruiks- en belevingswaarden spelen bij recreatief paardrijden?).
- Ook is er weinig bekend over de motieven van ruiters om niet buiten te rijden. Wordt er in bepaalde regio's minder buiten gereden omdat er weinig paden zijn, of hebben bepaalde regio's juist meer onervaren ruiters dan andere?
- Er bestaat een redelijk zicht op de regionale spreiding van maneges, ruitersporen, ruiterroutes, ruiternetwerken en andere voorzieningen. Maar over de betrouwbaarheid van in het verleden gedaan onderzoek naar het aanbod kan getwijfeld worden. KNHS werkt momenteel aan het digitaal beschikbaar maken van informatie over het aanbod.
- Over de economische spin-off van het buiten rijden is evenmin iets bekend. Het zou goed zijn als er cijfers bekend waren over hoeveel een buitenrijder gemiddeld besteedt, zowel direct in de paardensector als daarbuiten (horeca, winkels e.d.).

7.2 Aanbevelingen

Op landelijk niveau

- Meer onderzoek naar recreatief paardrijden is noodzakelijk.

Met het huidige kennisniveau is het voor de paardensector en andere partijen die betrokken zijn bij de ontwikkeling van voorzieningen voor ruiterecreatie en toerisme moeilijk om vraaggericht te werken. Hierdoor bestaat het risico dat routes, paden en andere ruitervoorzieningen niet of te weinig aansluiten bij de behoeften van recreatieve ruiters. De KNHS en LNV zouden gezamenlijk moeten werken aan het verzamelen van kennis over vraag en aanbod, omdat deze noodzakelijk is om verder beleid te vormen. Dit zou onder meer via onderzoeksprogrammering van LNV kunnen verlopen. De KNHS zou binnen het bestaande onderzoek gericht kennis moeten verzamelen over recreatief buiten rijden.

- Ontwikkel geen landelijke lange-afstandsroutes, maar zet in op goede regionale en lokale routestructuren.

In de Visie Paard en Landschap (2006) belooft het ministerie van LNV dat de positie van recreatief paardrijden in lijn gebracht wordt met andere vormen van recreatie in het buitengebied, namelijk wandelen, fietsen en varen. Voor deze recreatievormen is het Rijk alleen verantwoordelijk voor de aanleg van landelijke lange-afstandsroutenetwerken. Vergelijkbaarheid van aanpak zou dus betekenen dat er voor recreatief paardrijden ook van deze landelijke routes zouden komen.

De partijen die wij spraken in dit onderzoek zien geen noodzaak voor het ontwikkelen van landelijke routes. Eerdere initiatieven hiertoe zijn doodgebloed. Het segment ruiters dat doorgaande routes voor meerdaagse tochten benut is uiterst klein. Zij zien veel meer in goede lokale routestructuren (de mogelijkheid van rondjes om de manege) en lokale ontsluiting van het platteland. Vervolgens kunnen deze routes in bepaalde paardensportregio's uitgebreid worden tot een regionaal en zelfs interregionaal netwerk. Vaak wordt hier in regio's al aan gewerkt (door provincies, recreatieschappen, intergemeentelijke samenwerkingsverbanden, de Stichting Hippisch Toerisme en anderen uit de paardensector). Specifiek gaat het om regio's zoals Drenthe, Twente, de Achterhoek, Noord-Brabant en Zeeland.

- Opname van paardrijden in Programma beheer en de Natuurschoonwet is niet realistisch.

Het in lijn brengen van de aanpak van recreatief buitenrijden met andere recreatievormen zou ook een gelijkstelling kunnen betekenen in bepaalde subsidieprogramma's, met name het Programma Beheer en de belastingvoordelen in het kader van de Natuurschoonwet.

Om in aanmerking te komen voor vrijstelling van successierechten moeten landgoederen worden opengesteld voor het publiek. Deze openstelling geldt echter alleen voor wandelaars; paardrijden wordt niet genoemd in de Natuurschoonwet.

In het recreatiepakket van het Programma Beheer worden eisen gesteld op het gebied van toegankelijkheid voor wandelen, fietsen en varen. Een andere voorwaarde is dat terreinbeheerders mee moeten werken aan de aanleg, markering en het beheer van doorgaande routes voor wandelen en fietsen. Paardensport maakt niet per definitie deel uit van het recreatiepakket. Om de aanpak van paardensport op een lijn te brengen met de andere vormen van recreatie waar het Rijk zich mee bezig houdt zou dit moeten veranderen. Hieraan is wel een kostenaspect verbonden. Het beheer van ruitersporen is kostbaar. Nu al zijn terreineigenaren ontevreden over de vergoeding voor het recreatiepakket. Een toevoeging van een extra recreatieactiviteit aan dit pakket is niet realistisch.

- Stimuleer de openstelling van boerenland.

Recreatieve paardensport gebeurt nu vooral op terreinen van natuurbeherende organisaties, particuliere eigenaren en in openbare dagrecreatieterreinen. Het Rijk werkt ook aan het toegankelijk maken van boerenland. Hierbij kan er ook aandacht besteed worden aan de toegankelijkheid van het boerenland voor ruiters en menners. Juist voor boeren kan de paardenrecreatie een belangrijke nevenverdienste worden, mits er voldoende mogelijkheden om buiten te rijden zijn. Daarnaast zouden ook gemeenten en waterschappen gestimuleerd moeten worden tot het openstellen van terreinen voor ruiters en menners.

- Werk aan de uniformering van toegangsregels en bewegwijzering.

Er zijn veel regionale verschillen in de regelgeving rond paardrijden. Het is vooral voor bezoekende ruiters vaak onduidelijk of men verplicht is van ruiterpaden gebruik te maken of dat er vrij geruiterd mag worden, of er wel of geen toegangsbewijs verplicht is en of de terreinbeheerder het hebben van een ruiterbewijs verplicht. Daarnaast zou ook een standaardisatie van routebewegwijzering en routesystemen gewenst zijn. Iedere regio heeft nu zijn eigen systeem, waarbinnen terreinbeheerders vaak weer hun eigen markering hebben. Het is vooral belangrijk dat systemen duidelijk en goed herkenbaar zijn. Vanuit dit oogpunt moet er bij de aanleg van nieuwe routes naar eenduidigheid worden gestreefd. De KNHS zou hierover in overleg moeten treden met regionale overheden en terreinbeheerders.

Hoewel verschillende partijen hebben aangegeven uniformering van regelgeving belangrijk te vinden, bestaat ook de kans dat een dergelijk uniformering ten koste gaat van de toegankelijkheid in bepaalde gebieden. Er is daarom een quick scan nodig van de wenselijkheid van uniformering van toegangsregels. De KNHS en het ministerie van LNV zouden hiertoe het initiatief kunnen nemen.

- Extra aandacht is nodig voor de Randstad.

In de Randstad is tot dusverre geen partij die zich echt verantwoordelijk voelt voor de ontwikkeling van paden en routes. In het Groene Hart zou het ministerie van LNV ondersteuning kunnen bieden. Het ministerie van LNV zou de overheden in de Randstad kunnen wijzen op het gebrek aan voorzieningen voor de recreatieve paardensport. Het is vervolgens aan de provincies en gemeenten om hier iets mee te doen. In het algemeen zou het Rijk de lagere overheden kunnen wijzen op de kansen die paardrijden in het buitengebied biedt. Dit kan bijvoorbeeld via een voorbeeldenboekje.

Op regionaal niveau

- Coördineer het beheer en onderhoud van routes op regionaal niveau.

Om achteruitgang van routes te voorkomen moet al bij de aanleg worden nagedacht over het beheer en onderhoud. Vaak kan een goede investering vooraf latere onderhoudskosten beperken. Veelal zijn vrijwilligers uit de paardensector bereid om de verantwoordelijkheid voor onderhoud op zich te nemen. Hierdoor is het onderhoud sterk aan bepaalde personen gebonden. Als vrijwilligers wegvallen is het wel noodzakelijk dat er een partij is die zorgt voor de continuïteit van het onderhoud. Per regio is daarom een aanspreekpunt nodig dat beheer en onderhoud coördineert en aanstuurt en onderhoudsklachten van gebruikers registreert.

- Vermijd conflicten tussen gebruikersgroepen door inpassing en zonering.

Een toename van het aantal buitenrijders kan leiden tot conflicten met overige recreanten. Ruiters ondervinden soms hinder van andere recreanten, zoals plotseling opduikende mountainbikers, terwijl bijvoorbeeld wandelaars niet graag een paard op hun pad zien. Zeker in intensief bezochte gebieden is een goede inpassing en zonering van ruiterpaden en routes is noodzakelijk.

- Regionale aanpak van aansprakelijkheidsrisico.

Het risico op schadeclaims maakt veel terreinbeheerders huiverig voor openstelling voor ruiters en menners. Hoewel de praktijk uitwijst dat recreanten niet of nauwelijks terreinbeheerders aansprakelijk stellen voor geleden schade, is de zorgplicht en de daaruit voortvloeiende aansprakelijkheid toch vaak een opstakel voor openstelling. Door een collectieve verzekering af te sluiten of een regionaal fonds in te stellen, kunnen risico's voor terreinbeheerders worden afgedekt. Het zou goed zijn als provincies hierin het voortouw nemen.

- Lokale en regionale samenwerking

Het is belangrijk dat de verschillende partijen die betrokken zijn bij de aanleg en het onderhoud van ruiterspaden en -routes onderling goed samenwerken. Niet alleen in verband met de uniformering van regels en bewegwijzering, maar vooral ook voor het vergroten van de mogelijkheden voor ruiters. Binnen de terreinen van een beheerder zijn de mogelijkheden voor het aanleggen van paden vaak maar beperkt tot relatief korte rondjes. Door samen te werken met andere partijen kan meer variatie in korte rondjes en langere routes ontwikkeld worden. Goede afstemming is ook van belang omdat het paardensportbeleid van een beheerder gevolgen heeft voor het beleid van zijn of haar burens. Als ruiters en menners een langere tocht willen maken zullen ze daarvoor aankloppen bij de burens van een aanbieder met een beperkt aantal paden, ook als die daar niet op zit te wachten.

Goede samenwerking is ook van cruciaal belang voor succesvolle promotie van routes en voorzieningen.

- Verbeter de promotie van routes.

De paardensport heeft in bepaalde regio's toeristische potenties die onvoldoende worden herkend door de VVV's en andere organisaties die zich met toeristische promotie bezighouden. Gerichte informatie voor paardensporters kan het gebruik van regionale netwerken doen toenemen en een impuls geven aan productontwikkeling, bijvoorbeeld rondom overnachtingen voor ruiter, menner en paard en paardvriendelijke horeca. Het is de vraag of VVV's altijd de aangewezen partij zijn om paardrij mogelijkheden te promoten. Waarschijnlijk zal een goede promotie op internet via de KNHS het meest effectief zijn.

- Ga vraaggericht te werk.

Voor alle regio's geldt dat het van belang is dat meer rekening wordt gehouden met de wensen en behoeften van ruiters en menners. Als het product onvoldoende aansluit bij de vraag zal het relatief weinig worden gebruikt. Bij weinig gebruik is er minder zicht op de staat van het onderhoud, wat op den duur leidt tot achteruitgang van de kwaliteit, waardoor het gebruik nog verder achteruit zal gaan. Een dergelijke neerwaartse spiraal heeft in sommige regio's al geleid tot desinvesteringen. Het is daarom belangrijk om niet alleen in het realiseren van aantallen kilometers te denken maar vooral in het bieden van kwaliteit.

- Kansen economische spin-off.

In alle regio's is weinig bekend over de vraag naar buitenrijden en over de economische spin-off. Het verdient aanbeveling dat regio's die willen investeren in aanbod voor buitenrijden zich beter oriënteren. Hiervoor is het wel noodzakelijk dat eerder genoemde kennislacunes door onderzoek worden gedicht.

Er zijn zeker mogelijkheden om innovatieve producten rondom buitenrijden te ontwikkelen. Hiertoe zouden ondernemers (niet alleen uit de paardensector, maar ook bijvoorbeeld de horeca) meer moeten samenwerken en overleggen met regionale overheden en terreinbeheerders die routes willen ontwikkelen. Hierbij valt te denken aan allerlei arrangementen en bijvoorbeeld een witte paardenplan.

- Meer onderzoek naar ruiterecreatie in de Randstad is noodzakelijk.

Nader onderzoek naar ruiterecreatie in de Randstad is nodig. In de Randstad wonen relatief veel paardensporters, maar zijn de mogelijkheden tot buitenrijden beperkt. Er zijn relatief weinig paden en routes ontbreken. Waar ruitersporen zijn, worden deze vaak zeer intensief gebruikt. Het is onduidelijk in hoeverre het gedrag van de paardensporter daardoor anders is dan in andere delen van Nederland. Wordt er meer binnen gereden, of in de bak, of zijn paardensporters uit de Randstad meer dan in andere delen van Nederland bereid om verder te reizen om hun sport uit te oefenen? Dit zijn vragen die door literatuuronderzoek en gesprekken met terreinbeheerders niet te beantwoorden zijn. Ook in ruiteregio's weet men vaak niet in hoeverre routes, paden en voorzieningen worden bezocht door mensen uit de Randstad.

LITERATUUR

- Aertsen, E. (2006). Paard en particulier grondbezit. *De landeigenaar*, nr. 4, p.11.
- ANWB (2005). *Ruiterroutes in Nederland, tochten door 21 landelijke gebieden met adressen voor onderweg*. ANWB, Den Haag.
- Blok, J. (2006). Paardensport in SBB-terreinen. *De Landeigenaar*, nr.3, p. 14-15.
- Bosk & Greide, vereniging voor agrarisch en particulier natuurbeheer.
www.boskengreide.nl/projecten.html, 4-2-2008.
- Brendel, C. (2007). Een koninkrijk voor paarden. *Algemeen Dagblad*, 10-11-2007, 24-27.
- ContinuVrijeTijdsOnderzoek (CVTO) 2006-2007, NBTC-NIPO Research.
- Cornax, Y. (2004). *Onderzoek mogelijkheid ruiter- en menroutes in De Venen*. Beetsterzwaag: Bureau van der Tuuk.
- Franssen, G. (2004). *Gebruikerseisen ruiter- en menpaden. Onderzoek naar de verschillende gebruikersgroepen*. Afstudeerrapport in opdracht van KNHS, Ermelo.
- Gemeente Nuth (2007). Nuth in 2020. *De kunst van het verbinden. Strategische visie van de gemeente Nuth*, 27 maart 2007.
- Groengebied Amstelland (2000). *Paardrijden. Ruiters op pad*. Oudekerk aan de Amstel: Media V2000.
- Hoek, B. van der (2007). Toegang te paard. *Paardensport*, nr. 4, p.20-23.
- KNHS (2005). *Handboek ruiter- en menpaden*. Ermelo: KNHS.
- KNHS (2007). Digitale ruiter- en menroutes. www.knhs.nl
- Korteweg Maris, D. (2006). *Onderzoek ruiterrecreatie en ruitertoerisme*. Tilburg: Kenniscentrum Toerisme en Recreatie.
- LEI (2007). *Verkenning paardenhouderij in Twente en de Achterhoek*. Den Haag: LEI.
- Ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit (2006). *Visie Paard en Landschap*. Den Haag: Ministerie van LNV.
- Ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit, Dienst Regelingen.
Rangschikking als landgoed: Voorwaarden (nsw). Brochure, 27-06-2007.
- Stichting Hippisch Toerisme (2007). Overzicht onderdakadressen per provincie en ruiterkaarten per provincie. www.stichtinghippischtoerisme.nl
- Stichting Landelijk Fietsplatform (2007). Feiten en cijfers. www.fietsplatform.nl.
- Valstar, H. (2000). *Men- en ruiterroutes in Drenthe*. Drachten: Noord-Nederlands Bureau voor Toerisme.
- Van Hall Instituut (2003). Het paard op de recreatieve kaart. Samenvatting inventarisatie hippische recreatie Nederland. Leeuwarden: Van Hall Instituut Business Center.

- Veerman, C.P. (2006). Toespraak van de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, dr. C.P. Veerman, tijdens Hippisch Congres op 18 mei 2006 in Utrecht.
- Verstraten, M. en Orlandini, W. (2007). Vooral horeca profiteert van stijging fietsrecreatie. *Recreatie en Toerisme*, nr. 4, p.18-20.
- VVV. Ruiterroutes: te paard door de provincies Antwerpen, Belgisch Limburg en Noord-Brabant. Set van 4 kaarten.
- Waninge, A. (2005). Het paard trekt nieuwe activiteiten. *De Boerderij*, nr. 7, p.28-29.
- Windt, N.P. van der, Olde Loohuis, R.J.W. en Agricola, H.J (2007). *De paardenhouderij in beeld. Een verkenning naar de landschappelijke verschijningsvorm van de paardenhouderij*. Wageningen: Alterra.
- ZKA Consultants and Planners (2001). *Paardensportonderzoek 2001, profiel, gedrag en behoeften Nederlandse paardensporters*. Ermelo: KNHS.
- ZKA Consultants and Planners (2006). *Paardensportonderzoek 2006, profiel, gedrag en behoeften Nederlandse paardensporters*. Ermelo: KNHS.